

פרוש לקח טוב

על מגלת איכה

להרב טוביה בן אליעזר ז"ל.

יוצא לאור

בפעם הראשונה עפ"י כ"י מינכן

עם

מבא הערות ותקונים בשפת אשכנז

ממנו

ד"ר יעקב נאכט הכהן.

פראנקפורט דמיין, תרנ"ה.

בדפוס צבי הירש ברי יצחק איטצקאווסקי בברלין.

פרוש לקח טוב

על מגלת איכה

להרב טוביה בן אליעזר ז"ל.

יוצא לאור

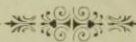
בפעם הראשונה עפ"י כ"י מינכן

עם

מבא הערות ותקונים בשפת אשכנז

ממני

דר' יעקב נאכט הכהן.

ברלין. תרנ"ה.

ברפוס של צבי הירש ברי יצחק איטצקאווסקי.

פִּירוּשׁ אִיכָה.

(איוב ל' כ"ז) כי טוב קויתי ויבא רע ואיחלה לאור ויבא אפל, אמר איוב כסבור הייתי לראות טוב כל ימי כענין שנאמר (שם כ"ט ל') ואומר עם קני אנוע וכחול ארבה ימים ויבא רע, זה השטן שבא לקטרג ומנין שמקטרג של אדם נקרא רע דכתיב (בראשית ח' כ"א) כי יצר לב האדם רע מנעוריו, ואיחלה לאור כענין שנאמר (איוב כ"ט כ"ד) ואור פני לא יפילוך, שהיו בושיץ בני אדם ממני ויבא אפל. (שם י"ט י"ט) גם עוילים מאסו בי תיעבוני מתי סודי וזה אהבתי נהפכו בי. אמר טוביהו כ"ד אליעזר יותר מח' מאות¹) שנה עברו מן איוב עד שעמד ירמיהו בן חלקיהו וכדרך שהגיע לאיוב הגיע לירמיהו. (איכה ג' א') אני הנבר ראה עני אמר אני דומה לאיוב שנאמר עליו (איוב ל"ד ז') מי גבר כאיוב ישתה לענ כמים, איוב קלל את יומו שנאמר (שם ג' ב') יאבד יום אולד בו, וירמיה קלל את יומו שנאמר (ירמיה פ' י"ד) ארור היום אשר ילדתי בו יום אשר ילדתי אמי, איוב אמר, (איוב ג' י"א) למה לא מרחם אמות מבטן יצאתי ואנוע, וירמיה אמר (ירמיה כ' י"ז) אשר לא מותתני מרחם ותהי לי אמי קברי ורחמה הרת עולם למה זה מרחם יצאתי לראות עמל ואון, איוב אמר (איוב ל' כ"ז) כי טוב קויתי, וירמיה אמר (ירמיה ח' ט"ו) קוה לשלום ואין טוב, אמר ירמיה מקוה הייתי שהקב"ה נותן שלום לישראל ואין טוב לפי שלא היו עוסקין בתורה (ישעיה מ"ח כ"ב) אין שלום אמר ד' לרשעים, לעת מרפא שיחזרו בתשובה והנה בעתה כענין שנאמר (ירמיה ח' ט"ו) מי האיש החכם ויבן את זאת וגו' על מה אברה הארץ כמדבר וגו' (שם י"א) ויאמר ד' על עיובם את תורתו ואומר (ישעיה מ"ב כ"ד) מי נתן למשפה יעקב וגו' ואומר (שם כ"ב ג') כל קציניך נדרו יחד מקשת אסרו כל (מנצאצך) [נמצאצך] אסרו יחד מרחוק עמרו, על שעמדו רחוק מן התורה וכן מן המצות לפיכך אסרו כיון שראה ישראל שאין להם תקנה התחיל מקונן עליהם איכה ובאיזה²) זמן נכתבה מגלת איכה^{2א}) (ירמיה ל"ו) בשנה הרביעית ליהויקים בן יאשיהו מלך יהודה היה הדבר הזה אל ירמיה מאת ד' לאמר קח לך מגלת ספר וכתבת [אליה] את כל הדברים אשר

דברתי אליך על ישראל ועל יהודה ועל כל הגוים מיום דברתי אליך מימי יאשיהו ועד היום הזה ויקרא ירמיה את ברוך ויכתוב ברוך בן נריה מפי ירמיה את כל דברי ד' אשר דבר אליו על מגלת ספר וישלח המלך את יהודי לקחת את המגלה ויקחה מלשכת אלישמע הסופר ויקראה יהודי באזני המלך ובאזני כל השרים העומדים מעל המלך והמלך יושב בית החורף בחדש התשיעי ואת האח לפניו מבושרת עצים³) הנדלקים באהיה ויהי כקרוא יהודי שלש דלתות וארבעה יקרעה בתער הסופר והשלך על האש אשר אל האח ויהי דבר ד' אל ירמיה אחר שרף המלך את המגלה ואת הדברים אשר כתב ברוך מפי ירמיה לאמר שוב קח לך מגלה אחרת וכתוב עליה את כל הדברים הראשונים וגו' וירמיה לקח מגלה אחרת ויתנה אל ברוך בן נריה הסופר ויכתוב עליה מפי ירמיה את כל דברי הספר אשר שרף יהויקים מלך יהודה באש ועוד נוסף עליהם דברים רבים כהמה, ויכתוב זו⁴) פרשת איכה ישבה בדר ועוד נוסף זו פרשת איכה יעיב, דברים זו פרשת איכה יועם זהב, רבים זו אני הגבר ראיתי מתלת אלפא ביתין, כהמה, זו פרשת זכור ד' מה היה לנו שהוא כנגד אלפא בית כ"ב פסוקים. איכה, שאלו את בן זומא⁵) דרוש לנו דבר אחד ממגלת איכה, אמר להם לא גלו ישראל עד שנכפרו בייחורו של מקום ובעשרת הדברים ובמילה שננתנה לעשרים דור ובחמשה חומשי תורה כמנין איכה. ר' לוי⁶) אמר עד שנכפרו בשלשים ושש כריתות כמנין איכה.

איכה, אמר ירמיה משה ראה את ישראל ככוכבי השמים ואמר עליהם (דברים א' י"ג) איכה אשא לבדי טרחכם, (שם י"א) ד' אלהיכם הרבה אתכם והננס היום ככוכבי השמים הרוב, ועכשיו הם יושבים כאבל קונן עליהם איכה. איכה, אמר ירמיה הנביא א' כה⁷) איה ההבטחה שאמר הקב"ה לאברהם אבינו (בראשית ט"ו ה') הבט נא השמימה וספור הכוכבים אם תוכל לספור אותם ויאמר לו כה יהיה זרעך, איה כה שנאמר לאבינו יעקב (שמות י"ט ד') כה תאמר לבית יעקב וגו' ולמה נאמר קינות באלף בית כדי שי' נגדסם⁸) בפי המקוננים ד"א למה לקו ישראל באלף בית⁹) הם עברו מאלף ועד תי"ו לפיכך לקו מאלף ועד תי"ו תדע לך שהרי אלות שבמשנה תורה מן וי"ו ועד ה"א שנא' (דברים כ"ח ט"ו) והיה אם לא תשמע עד ואין קונה שהם כ"ד פסוקים וכ"ב אותיות מנין אלף בית. ס"א למה לקו באלף בית אמר הקב"ה (ויקרא כ"ו מ"ג) יען וביען במשפטי מאסו אני אמרתי לברכם מא' ועד תי"ו שנא' (שם ל"ג ג') אם בחוקותי

עד קוממיות והם סרחו ולקו מאל"ף ועד תי"ו. ישבה, דמה את ישראל לאשה וקרא עליה לשון נקבה. ישבה, אמר הקב"ה אני אמרתי (הושע ב' כ"ב) וארשתך לי באמונה. אתי מלבנון כלה ועכשיו תשב בדודה, אני אמרתי (ויקרא כ"ה י"ח) וישבתם על הארץ לבטח ועכשיו (ישעיה ה' ח') והושבתם לכרכם בקרב הארץ. בדר, אני אמרתי (דברים ל"ג כ"ח) וישכון ישראל בטח בדר עין יעקב ועכשיו בדר¹⁰) יהיה מושבה כענין שנאמר (ויקרא י"ג מ"ו) בדר ישב מחוץ למחנה מושבו. בדר, על עסקי השרת הרבות שעובהם^{10א}) מנין בדר תחת שהיו כנכבי השמים לרוב עכשיו ישבה בדר. העיר רבתי עם. העיר זו ירושלים וכן הוא אומר (תהלים מ"ח ט') בעיר ד' צבאות בעיר אלהינו אמר ירמיה עיני ראו ולא זר העיר שראיתי בעיני שהיתה רבתי עם. רבתי, יו"ד יתרה כמו המשפיל, המגביה לפי שאות יו"ד הוא ייפוי הלשון בין בתחלת התיבה בין בסוף התיבה. בתחלת כמו (שמות ט"ו א') אז ישירה, (הושע ח' ל') אז יבנה יהושע (תהלים ק"ו י"ט) יעשו עגל בחורב, וכל אלו וכל כיוצא בהם פירושם בלא יו"ד. ובסוף התיבה (איוב ל"ח כ"ד) עלי ארץ וכמו אלו שאמרנו (תהלים קי"ג) המשפילי המגביה. בא וראה מה כתיב בבית ראשון (מ"א ח' ס"ג) ויזבח שלמה את זבח השלמים אשר זבח לד' בקר כ"ב אלף וצאן ק"ב אלף ותנן¹¹) הפר קרב בכ"ד כהנים והאיל קרב כ"א כהנים ואם הכהנים כך שבטים על אחת כמה וכמה שלא היה להם מנין וכן הוא אומר (שם ד' כ"א) יהודה וישראל רבים כחול וגו' ובבית שני אמרו ר"ל אנריפס המלך בקש לעמוד על מנין של ישראל ואמר לכהנים הפרישו כוליא מכל פסח ופסח והפרישו לו ת"ר אלף זוגות כוליות כפלים כיוצאי מצרים חוץ מטמא ושהיה בדרך רחוקה ואין לך כל פסח ופסח שלא היו בו יותר מעשרה במכסת נפשות ואם תאמר והלא הכליות היו עולין לגבוה והיכי עביר הכי אלא הפרישו כליות ממש וכנגד הכליות היו לוקחין אבנים כנגדן והביאום למלך. היתה כאלמנה. שהיא ענומה וענומה ממתנת את בעלה שהניחה והלך לו בדרך רחוקה ולא אלמנה ממש וכן הוא אומר (ירמיה נ"א ה') כי לא אלמן ישראל ויהודה מאלהיו כשם שנא' (הושע ה' י') בישראל היו שרי יהודה כמסיגי גבול כנגד מעשיהם היתה פורענותם דאמר ר' אבהו¹²) הם לא פילשו אחר מדת הדין שנא' (במדבר י"א א') ויהי העם כמתאוננים (הושע ר' ט"ו) כי כפרה סוררה ומדת הדין לא פלשה אחריהם שנא' היתה כאלמנה ולא אלמנה ממש. רבתי בגוים, מלשון (ירמיה מ"א א') ואת רבי המלך¹³) וכן (אסתר א' ב') כי רבה היא מלמד שהיו ישראל גדולים בעיני האומות ושרי המדינות. ס"א רבתי¹⁴) בגוים. בחכמות כענין שנאמר (מ"א ה' י') ותרב חכמת שלמות שרתי, בתורה כענין שני' (משלי ח' ט"ו) בי שרים ישורו תני¹⁵) ר' חגי בשם ר' יוסף כל מקום שהולך ירושלמי מוציאין לו קתדרא

ומושיבין אותו עליה לשמוע חכמתו והיא היתה למס תחת שהיו האומות ומלכיהן נותנין מס למלכי ישראל ויהודה עבשו היתה למס הם נותנין להם מס. וכן אנו מוצאין משלמה דבתי (מ"א י' כ"ד) וכל הארץ מבקשים את פני שלמה לשמוע את חכמתו אשר נתן אלהים בלבו והמה מביאים איש מנחתו בלי כסף וכלי זהב ועתה למס נותנין מס למלך אשור. מדרש¹⁶), היתה למס תחת סמל הקנאה שהיו משתחווים לו לפיכך היתה ננסת ישראל למס.

[ב] בכה תבכה בלילה על חרבן¹⁷ ראשון ועל חרבן שני, בכה על ציון, תבכה על ירושלים, בכה על גלות ישראל, תבכה על גלות יהודה. בכה תבכה, בוכה ומבכה אחרים. בלילה, אמר ר' (י' 18) יוחנן על עסקי לילה דכתיב (במדבר י"ד א') ותשא כל העדה ויתנו את קולם ויבכו העם בלילה הוא¹⁹ (הוא הלילה²⁰) ערב ט"ב (היתה) [היה] אמר הקב"ה אתם בכיתם בכיה של חנם אני אקבע לכם לדורות. ד"א בלילה שכל הבוכה בלילה קולו נשמע למרחוק. ד"א ולמה בלילה לפי שהיו קולן הולך עד למרחוק. ומעשה²¹) באשה אחת שהיתה שרויה בשכונתו של רבן גמליאל והיה לה בן תשחורת ומת והיתה בוכה בלילות והיה ר' גמליאל שומע קולה ונוכר לו חרבן בית המקדש והיה בוכה עמה עד שגשרו ריסי עיניו וזיון שהגנישו התלמידים עמדו ופינו אותה משכונתו. ד"א בלילה באשה חשוכה שהיא מתביישת לבכות ביום מפני השכנים והיא בוכה בלילה. ורמעתה על לחיה, מכאן אתה מוצא כשנכנסו גוים לירושלים היו תופשין הבחורים וכופתין את ידיהם לאחור והיו בוכים והרמעות יורדות מעיניהם ולא היו יכולין לקנחן והיו נקשרות²²) על לחיהם ונעשים כצרבת וכן הוא אומר (ישעיה מ"ב כ"ד) כל קציניך נדרו יחד מקשת אסרו, שהיו מתירים יתרים מקשתותיהם ואוסרין בהם בחורי ישראל לכך נאמר על לחיה. אין לה מנחם מכל אוהביה, לא נמצא אדם לדבר לה דברים נוחמים. כל רעיה בנדו בה, כשאדם בעושר ובטובה כל העולם אוהבין אותו וכשנתפס ביסורין אינו מוצא אוהבין וכן הוא אומר (משלי י"ט ז') כל אהי רש שנאוהו אף כי מרעוהו רחקו ממנו.

[ג] נלתה יהודה מעוני ומרוב עבודה. אינו²³) דומה גלות יהודה לגלות האומות שאה"ע בגלותם²⁴) אוכלין ומשמחין עם שוביהן אבל ישראל אינו כן אינו יוצא מעוני²⁵) אלא מסוגפין ברעב ובצמא ובעירום ובחוסר כל. ד"א נלתה יהודה מעוני, כלומר בעוני²⁶) וברוב עבודה ודומה לו (ויקרא ח' ל"ב) והנותר בבשר ובלחם והוא מבשר ומלחם. ד"א²⁷) נלתה יהודה מעוני, אחר שנאבד עשרם וכבודם אחרי כן גלו. ומרוב עבודה, על שלא עבדו להקב"ה כדכתיב (דברים כ"ח מ"ז) תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה. היא ישבה בגוים, ר' (י' 28) יהודה ברי

נחמן משום ר' שמעון ב"ל אומר אלו מצאה מנוח לא היתה חזרת בענין שנאמר (בראשית ח' ט') ולא מצאה היונה מנוח לבק רגלה. כל רודפיה השיגה בין המצרים, אלו ימים שבין י"ז לתמוז לט' באב שבהם קטב ומרירי שולט. ואמר ר' יוחנן כולו מלא עינים וקלופין ושערה²⁹) אחת קבועה בלבו וכל הרואה נופל ומת. ומעשה בחסיד אחד שראה אותו ונפל ומת ואינו נמצא אלא בצל הסמוך לחומה. ד"א בין המצרים, בענין שהרביקו את צדקיהו בערכות הירדן דכת' (ירמיה נ"ב ח') וירדפו חיל הבשרים אחרי המלך וישינו אותו בערכות יריחו וכל חילו נפוצו מעליו.

[ד] דרבי ציון אבלות, שהיו ישראל עולין ג' פעמים בשנה בשמחה והיו עושין להם סוכות בכל מקום ומקום כדי שלא יכה עליהם השרב בענין שנאמר (תהלים מ"ב ה') אלה אוכרה ואשפכה עלי נפשי, ועבשיו אבלות שעלו באותן הדרכים³⁰) קמשונים וחירולים. כל ישריה שוממין, שאין מי שנכנס ויוצא בהן. כהניה נאנחים, שאין מי שנותן להם³¹) מתנות כהונה. בתולותיה נוגות, ר' יהודה בר' סימון אומר³²) אלו תלמידיו חכמים שהם כבתולות נעשו נוגות ואין עוסקין בתורה מרוב הדוחק. והיא מר לה, זו כנסת ישראל.

[ה] היו צריה לראש, אמר³³) ר' הלל בן ברכיה כל המציק לישראל נעשה ראש וכן הוא אומר (ישעיה ח' כ"ג) לא מועק לאשר מועק לה. בא וראה את נבוכדנצר נקרא שפל אנשים לאחר שכבש את ירושלים נתנאה שהיה גדול בענין שנאמר (דניאל ה' כ') וכדי רום לבבה והשליטו הקב"ה על כל העולם ונקרא ראש דכתיב (שם ב' ל"ח) אנתה הוא ראשה די רבבא. אויביה שלו, שאומות העולם יושבים בשלוה הלא תראה עד שלא חרבה ירושלים לא היו מדינות תריאנוס כלום ומשחרבה ירושלים נעשית קיסרין ומטרפולין של מלכים. ואם רצונך לדרוש היאך נלכד בית שני הכא (?) מכאן ג' שנים ומחצה עשה³⁴) אספסיינוס מקיף את ירושלים ועמו ד' דוכסין וכו'. כי ד' הונה, מלשון הניגה כי דבר³⁵) ד' להביא עליו כל אלו הצרות. על רוב פשעיה לפיכך עולליה הלכו שבי לפני צר שהיו מנהיגין את השביה לפניהם (דוגלמה) (?)^{35a}) בענין שני (תהלים קל"ז א') על נהרות בבל שם ישבנו מכלל שער עתה לא ישבו.

[ו] ויצא מן בת ציון כל הדרה, כיון שעולליה הלכו שבי לפני צר מיד יצאה כל הדרה שיצאה שבינה עמהם בענין שנאמר (ישעיה ס"ג א') זה הדור בלבדושו. היו שריה כאילים לא מצאו מרעה, אמר ר' אבהו^{35b}) כשישראל רבים משולים כצאן בענין שנא' (יחזקאל ל"ד ל"א) ואתנה צאני צאן מרעיתי, וכשהן קשין משולין כאילים בענין שנאמר היו שריה כאילים מה אילים בשרב הם עיפין ואינם סובלים כח החמה כך לא היו ישראל יכולין לסבול עול האומות שנא' וילכו בלא כח לפני רודף.

רודף מלא מלמד³⁶) שנתמלאת נבורת הרודפים עליהן בענין שנאמר (ירמיה ח' ט"ז) אשפתו נקבר פתוח כלם נבורים ואומר (ישעיה ח' כ"ח) אשר חציו שנונים וכל קשתותיו דרוכות וגו' אין עיף ואין כושל בו וגו'. אמר ר' יהודה³⁷) בזמן שישראל עושין רצונו של מקום הם מוסיפין בה דכתיב (תהלים ס' י"ד) באלהים נעשה חיל ואומר (ישעיה מ' ל"א) וקוי ד' יחליפו כח ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום נרמין וילכו בלא כח לפני רודף. אמר³⁸) ר' אחא כשם שגלו ברודף מלא כך עתידין ליגאל כגואל מלא דכתי' (שם נ"ט ב') ובא לציון גואל.

[ז] זכרה ירושלים ימי עניה ומרודיה. בימי עניה זכרה מרודיה שמרדה בהקב"ה. ס"א מרודיה כמו (שם נ"ח ז') ועניים מרודים תביא בית כלומר עניותה וירידתה יען הכבוד שהיתה בה זכרה אותה וכן הוא אומר כל מחמודיה אשר היו מימי קדם. רבנן דתמן אמרי בד תספון כלה תדבר יומי משתותה ורבנן דהבי אמרי כד יוסף³⁹) רוי במצרים הוה מדבר שלותיה בכית אבות. בנפול עמה ביד צר ואין עוזר לה. היינו דאמרי אינשי נפל תורא⁴⁰) סניאו טבחי כל העולם היו ראיין לשלוח יד בירושלים וחבל עזריין לה כיון שנפלה ביד צר אין עוזר לה. ראוה צרים. אלו צרי יהודה ובנימין. שחקו על משבתיה. כלומר שהיו נשבתים ממלאכתן ומכבוד הראשון רבנן אמרי⁴¹) אם היה בא אחד מישראל לשמור שבת היו שוחקים עליו והיו אומרים לו בארצכם לא הייתם שובתים את השבת ועתה שובתים אתם בארצנו והיו מכים אותו לחלל את השבת.

[ח] חטא חטאה ירושלים. חטאה כנפל לקחה כנפל שנאמר (ישעיה מ' ב') כי לקחה מיד ד' נפלים ככל חטאותיה. ס"א חטא חטאה ירושלים. חטא גדול⁴²) חטאה ירושלים וכן הוא אומר (יחזקאל ט' ט') עון יהודה גדול במאור. ס"א הקב"ה אומר להם בשעת מתן תורה (שמות כ' ב') בעבור תחיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו ועל שהחטאה על כן לנידה היתה וכן הוא אומר (חושע ט' י"ז) ויהיו נודדים בגוים⁴³). כל מכבדיה הוילוה. לשעבר היו מביאין מנחות ותשורות לירושלים ועכשיו הוילוה ושרפו את בית ד' ואת בית המלך. כי ראו ערותה. כי ראו קלקולה. גם היא נאנחה. שלא היה להם כח לדבר בפני האומות וכן אמר רוד תהלים ל"ט') נאלמתי לא אפתח פי כי אתה עשית. ותשב אחור. אחור⁴⁴) מן המלכות. ס"א ותשב אחור אין לך יום שאינו קשה מחבירו וכן הוא אומר ירמיה ז' כ"ד) ויהיו לאחור ולא לפנים.

[ט] טמאתה בשוליה. זה (ראה מ"ב כ"ז') תופת וני כן הנטם שהוא בשולי ירושלים שהיו שורפין שם את בניהם לשעירים. לא זכרה אהריתה. אין זכרה אלא על דבר שעבר וכן אמר ירמיה לא זכרה ירושלים ברית אלהיה שאמר לה (דברים י"ח י') לא ימצא כך מעביר בנו ובתו באש

לפיכך אחריתה לא זכרה ותירד פלאים סופה שהוא יורדת פלאים וכן הוא אומר (איכה ב' א') השליך משמים ארץ ויש אומ' לא זכר, כמו לא ידעה מה תהא אחריתה ודומה לו (תהלים ק"ט ט"ז) יען אשר לא זכר עשות חסד לפיכך ותירד פלאים מדרגות מדרגות ירדה בענין שנא' (ישעיה כ"ו ו') ישפילנה עד ארץ תרמסנה רגל. ס"א פלאים היו בעיני האומות האידך ירדה וכן הוא אומר (ירמיה ל' י"ז) ציון היא דורש אין לה כל מקום שנא' אין לה סופה להיות לה ⁴⁴ (כענין שני' (בראשית י"א ל') אין לה ולד סופה היה לה. ראה ד' את עניי כי הגדיל אויב. וכמה הגדיל נכנס לבית קדש הקדשים ויצא והוא שהכתוב אומר (תהלים ע"ד ט') אותותינו לא ראינו מקום שישראל לא היה להם רשות ליכנס נכנסו אומות העולם.

[י] ידו פרש צר על כל מחמד'יה. אלו עמון ומואב שנאמר בהן (דברים כ"ג ד') לא יבא עמוני וגו' כיון שראתה עמוני ומואב שנכנסו בהיכל ד' מיד תשש כחה ושאר האומות פשטו ידיהם על כל מחמד'יה ומנין לנו שעמון ומואב שמחו באידם של ישראל שנא' (יחזקאל כ"ה ג') כה אמר ד' אלהים יען אמרך האח אל מקדשי כי נחל ואל אדמת ישראל כי נשמה ואל בית יהודה כי הלכו בגולה לכך נאמר ידו פרש צר על האומות ⁴⁵ (היו בויום כסף וזהב ועמון ומואב היו פורשין ידיהם כספר תורה לשורפה על שבת' בו לא יבא עמוני ומואב בקהל ד' לפיכך ארבעה נביאים חתמו גזר דינם ישעיה, ירמיה, צפניה, ויחזקאל. ישעיה אמר (ישעיה ט"ז א') משא מואב כי כליל שודר ער מואב. ירמיה אמר (ירמיה מ"ט ב') לכן הנה ימים באים נאום ד' והשמעתי אל רבת בני עמון. יחזקאל אמר (יחזקאל כ"ה י"א) ובמואב אעשה כלה. צפניה אמר (צפניה ב' ט') כי מואב כסדרם תהיה ובני עמון כעמורה.

[יא] כל עמה נאנחים וגו' וכן הוא אומר (ירמיה נ"ב ו') ויחזק הרעב בעיר ולא היה לחם לעם הארץ. נתנו מחמד'יהם באבל להשיב נפש. שכל אחד ואחד היה נוטל בידו כסף וזהב והולך בשוק למצוא אכל להשיב נפש כיון שאינו מוצא היה מפזר אותו כענין שנאמר (יחזקאל ז' י"ט) כספם בחוצות ישליכו וזהבם לנדה יהיה כספם וזהבם לא יוכל להצילם. ראה ד' והביטה כי הייתי זוללה, ולה בפני האומות.

[יב] לא אליכם כל עוברי דרך. כל מי שעבר על דרכה של תורה לא בא עליו כוח הענין ועוד כפשוטו כאדם שמספר צרתו לחברו והוא אומר לבר מנן כן וכן בא לו. הביטו וראו אם יש מכאוב כמכאובי, הביטו וראו הקרובים ורחוקים ⁴⁶ (אם יש מכאוב כמכאובי, לא דקדק עם אומה כשם שדקדק עמי. אשר עולל לי, כענין שנאמר (ירמיה ו' ט') עולל יעוללו כנפן. אשר הונה ד' כיום חרון אפו. הא אם עשו תשובה היו מקובלין ⁴⁶)

[יג] כי ממרום שלח אש בעצמותי, כענין שנאמר (יחזקאל י"ב ו') ויאמר אל האיש לבוש הבדים ויאמר בא אל בינות לגלגל ונח וכת' וישלח הכרוב את ידו מכינות לכרובים אשר בינות הכרובים וישא ויתן אל הפני לבוש הבדים ויקח ויצא ויאמר ויאמר⁴⁷) שני פעמים למה מלמד שהמלאכים נכונים איש ממחיצת חברו וכשאמר לו הקב"ה לגבריאל למלא הפניו נחלי אש חור ואמר לו גבריאל לכרוב לתת לו מן הנחלים שבינותיו וכן מצאנו שהכרובים יש להם ידים כענין שנאמר (שם י"ב א') ידי אדם תחת כנפיהם וירדנה מלשון שליטה כלומר אם שלח הקב"ה אש ממרום לא היה שליט אש של אומות. וירדנה, ותשלטנה האומות וייד במקום תי"ו ויהיה כמו ותרדנה ודומה לו ארבע מלכיות (דניאל ח' כ"ב) מנוי יעמודנה והוא כמו תעמודנה. ס"א⁴⁸) וירדנה מלשון הרודה פת מן התנור כלומר אחר שישלח אש בעצמותי נפחם במקומם ועוקרם. פרש רשת לגלגל, פרש האומות כמו הרשת שהעופות ניצודין בו. השיבני אחר, מכל הטובות כענין שנאמר (ירמיה ז' כ"ד) ויהיו לאחור ולא לפנים אחר מן הנבואה כענין שנאמר (תהלים ע"ד ט') אין עוד נכבד ולא אתנו יודע ער מה. נתנני שוממה, מצפה דור אחר דור עציבה וגלמודה.

[יד] נשקד עול פשעי ביד⁴⁹), מלשון שקידה שהיה הקב"ה שוקד על פשעי והיו כלם חתומים לפניו לפיכך נשתרנו עליו על צוארי. ס"א נשקד ד' תחת ר' כמו רוננים⁵⁰) דוננים להתנורר להתנורר ויהיה פירושו מלשון סקירה כי סוקר היה הקב"ה על פשעי כמו סוקרא בלשון משנה לסוקרו בסיקרא⁵¹). ישתרנו, כלומר יסתבנו סרינות על צוארי עלו ככל וכשדים מדי ופרס יון ומקדן. הבשיל כחי, אמר⁵²) ר' תנחום ברי' חי'א ארבעה דברים מתישין כחו של אדם עון דרך תענית מלכיות עון דכתי' (תהלים ל"א י"א) כשל בעוני כחי, דרך דכתיב (שם ק"ב כ"ד) ענה בדרך כחי, תענית דכתיב (שם ל"ה י"ג) עניתי בצום נפשי, מלכיות דכתיב ישתרנו עלו על צוארי הבשיל כחי, לא אוכל קום, לוא⁵³) מלא בו"ו כלומר לא אוכל לקום אלא המחכה לו שנאמר (ישעיה ל' ח') אשרי כל חוכי לו וכן הוא אומר (עמוס ה' ב') נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל כלומר אחר הגלות הזה האחרון לא תוסיפו עוד גלות אחר.

[טז] סלה כל אבירי ד' בקרבי, פירושו כמו⁵⁴) מקרבי ב' תחת מ' כמו שאמר בפסוק גלתה יהודה מעוני, סלה, כמו (ישעיה ס"ב י') סולו סולו המסלה והוא שהוציא וסלק הקב"ה את ההכמים והגבורים ואחרי כן קרא עליהם מועד וכן הוא אומר (שם נ"ז א') כי מפני הרעה נאסף הצדיק, קרא עלי מועד, זמן הקב"ה עלי זמן כענין שנאמר (ירמיה ב' כ"ד) כל מבקשיה לא ייעפו בחדשה ימצאונה זה חדש אב⁵⁵). נת דרך ד' לבתולת בת יהודה, כמו שכנת בוססים את הענבים ויגסו זב מהם כך הביא

הקב"ה את האומות על ישראל והיו בוססין אותם ורמן היה נשפך כמים כענין שנאמר (תהלים ע"ט ג') שפכו דמם כמים סביבות ירושלים ואין קובר. (טו) על אלה אני בוכיה. על דמם של צדיקים שנשפך אני בוכיה לפי שהעושר והכבוד יש לו תשלומין שני (ישעי' ס' ה') תחת הנחשת אביא זהב אבל תחת דמם של צדיקים אין להם תשלום להביא תהתיהם שאפי' כל האומות היו נשחטין תחת צדיק אחד אין דיי וכה"א (יואל ד' כ"א) ונקיתי דמם לא נקיתי ועליהם אמר ירמיה על אלה אני בוכיה אמרו רז"ל⁵⁶) בחרבן בית שני מלא אספסינות הרשע ג' ספינות מגדולי ישראל אנשים ונשים וטף להעמידן לקלון רומי כיון שירדו לים אמרו לא דיינו שהכעסנו את אלהינו בארצנו ובבית מקדשו אלא בחוצה לארץ אנו הולכין להכעיסו אמרו לנשים רוצות אתם בכך אמרו להם לאו אמרו ומה אלו שדרבן לכך אינן רוצות בכך אנו על אחת כמה וכמה אמרו אם משליכין אנו עצמנו בים יש לנו חלק לעולם הבא האיר הקב"ה בעיניהן הפסוק הזה (שם ס"ח כ"ג) אמר ד' מבשן אשיב אשיב ממצולות ים הספינה ראשונה אמרה (שם מ"ד כ"א) אם שנחנו שם אלהינו והשליכה עצמה לים והשנייה אמרה (שם מ"ד כ"ב) כי עליך הורגנו כל היום והשליכה עצמה לים ורוח הקדש צווחת ואומרת על אלה אני בוכיה. ירמיה כשם שהיה מקונן על חרבן בית ראשון כך היה מקונן על חרבן בית שני שנאמר (איכה ד' כ"א) שישי ושמחי בת אדום וכן דוד ראה חרבן בית ראשון כענין שנאמר (תהלים קל"ז ח') בת בבל השדודה ראה חרבן בית שני ע"י אדום שנאמר (שם שם ו') זכור ד' לבני אדום את יום ירושלים והרוצה להביא על אלה אני בוכיה מעשים שנהיו בבית שני יכול להביא מעשים מסיעה של בני אדום שהיו טמונים במערה אמר לאחר מהם צא והבא לנו מן ההרונים וכו' ומעשה בצוריינוס הרשע שילדה בערב ט' באב והיו ישראל אבלים ומת בחנוכה והיו מדליקין את הנרות כו' וגם⁵⁷) מעשה בשני בניו של יהוצדק הכהן שנשבו אחד זכר ואחד נקבה כו' ומעשה במרים בת נחתום שנשבית ושבעת בניה עמה וכו' כמו אלה המעשים בתלמוד ומדרש אחר של רבותי הרוצה לדרוש ידרוש כפי כחו. ס"א על אלה⁵⁸) אני בוכיה על בטול התורה שני (ויקרא כ"ז מ"ו) אלה החקים והמשפטים. אני בוכיה עיני עיני יורדה מים, (כנים) [כניסה] בוכה על כניסה. כי רחק ממני מנחם, מנחם זה⁵⁹) משיח שנקרא איש צמח היינו צמח היינו מנחם צ' תחת נוי'ן וטול מ"ח הרי צמח הרי מנחם. היו בני שוממין, בנלות. כי גבר אויב, אומות העולם אומרים אלולי דתינו אמת למה גברנו ולמה שהתה מלכותינו כל כך והם תמיהין על עצמן לכך נאמר היו בני שוממין שנבר אויב.

[יו] פרשה ציון בידיה, דומה לאבל שאין לו מנחמין והוא ממתיך שעה או שתיים שיבואו המנחמין כמנהגו של עולם לפרוש המצעות

ולישב עליהם ולביא לו שיאכל ביון ששחא כל כך ולא בא מנחם לה מה יעשה בעל כרחו פירש הוא בעצמו בידו וישב על הארץ לכך נאמר פרשה ציון בידיה מה טעם מפני שאין לה מנחם ולא דיי שלא באו לנחמה אלא גם צוה ד' ליעקב סביבו צרו, אלו עמון ומואב שהיו שבנים רעים לישראל דאמר עולא בפרק חלק⁶⁰) עמון ומואב שביני בישי דירושלים הוו. ס"א פרשה ציון בידיה כאדם שטובע במים והוא פורש את ידיו למצוא שום דבר להנצל ואינו מוצא. צוה ד' ליעקב, שביניהם היו להם קשים יותר מכלם. היתה ירושלים לנדה ביניהם, לרחוק וכן הוא אומר (יחזקאל ה' ה') כה אמר ד' זאת ירושלים בתוך הגוים שמתיה.

[יח] צדיק הוא ד' כי פיהו מריתי, בענין שני (נחמיה ט' ל"ג) ואתה צדיק על כל הבא עלינו. כי פיהו מריתי, מריתי תורת פיהו. מריתי, עברתי. שמעו נא כל העמים, רבות, אמרו⁶¹) פסוק זה יאשיהו המלך אמרו כדכתיב (דחיב ל"ה ב') אחרי זאת אשר הכין יאשיהו את הבית עלה נבו מלך מצרים להלחם בכרנמיש על פרת ויצא יאשיהו לקראתו וישלח אליו מלאכים לאמר מה לי ולך מלך יהודה ונני וכתוב (שם שם כ"ג) ויורו המורים למלך יאשיהו כי קא ניחא נפשיה נחין עליה ירמיה שמע דקאמר צדיק הוא ד' כי פיהו מריתי.

[יט] קראתי למאהבי, רבנן אמרו⁶²) אלו נביאי השקר שהיו מאהבין אותי לעז היו אומרים הביאו תרומות ומעשרות לעזי. המה רמוני, נרמו לי גלות כהני וקנין בעיר גיעו.

[כ] ראה ד' כי צר לי מעי חמרמר, אמר⁶³) ר' שמואל בר נחמני עשאן גושין גושין בענין שנאמר (בראשית י"ד) בארות בארות חמר. נהפך לבי בקרבי, בתוך הבית בענין שאמר מרע"ה (דברים ל"ב כ"ה) מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה. כי מרה מריתי, בדבריו של הקב"ה מרד אחר מרד והוא מלשון סורר ומורה לכך נתקיים שירת האזינו כי כתוב בה מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה לכך נאמר מחוץ תשכל חרב בבית כמות. [כא] שמעו כי נאנחה אני, תיר^{63א}) בשעה שחרב בית

המקדש שלחו אומות העולם ככל מקום שברחו בו ישראל וסגורם שנאמר (עובדיה א' י"ד) אל תעמוד על הפרק להכרית ונני כי אתה עשית שאמרת לי בתורה (דברים ז' ג') ולא תתחתן כם בתך לא תתן לבנו לפיכך בשעה שגליתי לא קבלתני אומר. הבאת יום קראת, הביא עליהם יום כמו שקראת עלי ויהיו כמוני וכן הוא אומר (ירמיה מ"ז כ"ה) כי אעשה כלה בכל הגוים. ס"א הבאת יום קראת, מכמה שנים שקרא על יד נביא לבא נבוכדנצר על ירושלים להחריבה אמר⁶⁴) ר' לוי י"ה שנה היתה בת קול מפוצצת בביתו של אותו רשע עבדא ב"שא קום חרוב ביתא דמרך דבני מרך לא שמעין ליה לא הרבה ירושלים אלא בעון כטול תורה. ר' פנחס בשם ר' חייא בר

אבא אמר כתיב (ירמיה ב' י"ג) כי שתיים רעות עשה עמי עובי מקור מים חיים וגו' שלא שמרו תורתו והיו מתעסקין בה והשאר היו מחזירין אצלו אמר ר' אבא⁶⁵) בר כהנא לא עמדו פלוספין באומות העולם כבלעם בן בעור וכאבנימוס הגרדי נכנסו כל האומות אצל אבנימוס הגרדי אמרו לו יכולין להזדונג לאומה זו אמר להם לכו וחזרו על בתי מדרשות ובתי כנסיות שלהם אם יש שם תנוקות מצפצפין בקולם אין אתם יכולין להם ואם לא יכולים אתם להם שבין הבטיחם אביהם (בראשית כ"ז) הקול קול יעקב שכל זמן שקולו של יעקב מצפצף בכתי כנסיות ובתי מדרשות אין כל בריה יכולה להן ובזמן שאין קולו יעקב מצפצף והידים ידי עשו אמר ר' יהודה בן פזי (הושע ח' ג') זנה ישראל טוב אויב ירדפו אין טוב אלא תורה שנאמר (משלי ד' ב') כי לקח טוב נתתי לכם וגו' וכן הוא אומר (ישעיה ה' כ"ד) לכן כאכול קש לשון אש וכי יש קש שאוכל אש אלא דרכה של אש לאכול הקש אלא קש זה ביתו של עשו שנמשל לקש שנאמר (עובדיה א' י"ח) ובית עשו לקש לשון אש זה ביתו של יעקב שנמשל לאש שנאמר (שם שם י"ג) והיה בית יעקב אש וחשש להבה ירפה להבה זה ביתו של יוסף שנמשל ללהבה שנאמר ובית יוסף להבה. שרשם כמק יהיה, אלו האבות שהם שרשיהם של ישראל. ופרחם כאבק יעלה, אלו השבטים שהיו פרחיהם של ישראל מפני מה (ישעיה ה' כ"ד) כי מאסו את תורת ד' צבאות זו תורה שבכתב ואת אמרת קדוש ישראל נאצו זו תורה שבעל פה. אמר⁶⁶) ר' חנינא לא חרבה ירושלים עד שבטלו בה תנוקות של בית רבן שנאמר (ירמיה ו' י"א) שפוך על עולל בחוץ מה⁶⁷) שפוך משום דעולל מחוץ אמר⁶⁸) עולל לא חרבה ירושלים עד שלא נתביישו זה מזה שנאמר (שם שם ט"ו) לכן יפלו בנופלים בעת פקדתיים יכשלו אמר ד'. אמר ר' יצחק לא חרבה ירושלים עד שהשזו בה קטן כגדול שנאמר (ישעיה מ"ב ב') והיה כעם ככהן ובתי (שם כ"ד ג') הבוק תבוק הארץ. אמר ר' עמרם בריה דשמואל בר אבא אמר ר' חנינא לא חרבה ירושלים אלא שלא הוכיחו זה את זה שנאמר (איכה א' ה') היו שריה כאילים מה איל זה ראשו של זה בצד וזנבו של זה אף ישראל באותו הדור כבשו פניהם בקרקע ולא הוכיחו זה את זה. [כב] תבא כל רעתם לפניך, (כל הרע אויב בקדש) וכן הוא אומר (זכריה א' מ"ב) אשר אני קצפתי מעט והם עזרו לרעה. ועולל למו. חתך אותם כאשר חתבת אותי קטף עוללותם כאשר עוללת לי דקדק עמהם כאשר דקדקת עמי כענין שנאמר (ויקרא י"ט י') וכרמך לא תעולל לשון חתוך. כי רבות אנהותי ולבי דוה, ואם תרצה להביא הנה רוב האיברים של אדם שחטאו בהם ולקו בהם ועוד מתנחמין בהם (?).

ב.

[א] איכה יעיב כאפו, העריב והחשיך, והאפיל בענין שנאמר (איכה ג' מ"ד) סבות בענין והעב מאפיל יותר, לכך נאמר איכה יעיב כאפו על רוב מעשיהם וההבעסות שהיו מכעיסין לפני הקב"ה הביא עליהם אפו בענין שנאמר (דברים כ"ט כ"ז) ויחר אף ד' בארץ ההוא להביא עליה את כל הקללה. השליך משמים ארץ תפארת ישראל, עד שהיו מוכשחין (שם כ"ט כ"ז) והיית רק למעלה והיו מטה מטה לא היתה עלייתם כירידתם שעליתם מעט מעט בענין שני (הושע י"א ג') ואנכי תרגלתי לאפרים קהם על ורועותיו ובשחטאו השליך משמים ארץ תפארת ישראל זה בית המקדש בענין שנאמר (ישעיה ס"ד י') בית קדשנו ותפארתנו. ולא זכר הרום רגליו ביום אפו, זה בית המקדש⁷⁰ שנאמר (שם ס"ז א') השמים כסאי והארץ הרם רגלי אי זה בית אשר תבנו לי ואומר (תהלים צ"ט ה') נבואה למשכנותיו נשתחוו להרום רגליו ורבותיו רישו⁷¹ במדרש על שחסי וי הרם רגליו אמר ר' חנינא ביר יצחק לא זכר הקב"ה קרם של זקן שנמול לצ"ט שנה ביום אפו, אפו שני פעמים אחד על מקדש ראשון ואחד על מקדש שני.

[ב] בלע ד' ולא חמל, בבית ראשון כתוב (דברים כ"ה ט') וישרוף את בית ד' ואת בית המלך ואת כל בית גדול שרף באש. בית ד' זה בית המקדש, בית המלך זה פלטין של מלך ואת כל בית גדול אלו בתי מדרשות שהיו מגדלין בהם תורה ובמקדש שני אמר⁷² ד' פנחס בשם ר' הושעיא ד' מאות ותף בתי כנסיות היו בירושלים הוין מבית המקדש וכל אחת ואחת היה לה בית ספר ובית תלמוד בית ספר למקרא ובית תלמוד למשנה ובכלם עלה אספסינוס והחריבם ומניין לנו שבתי כנסיות נקראו נאות יעקב שנאמר (תהלים ל"ג א') רננו צדיקים בד' לישירים נאות תהלה. בלע ד' ולא חמל, בענין שנאמר (הושע ה' ה') נבלע ישראל עתה היה בנזים ככלי אין הפץ בו. את כל נאות יעקב, אלו חכמי ישראל שהם נאותם של ישראל שהם מנויים להקב"ה אמר ר' יוחנן⁷³ פ' אלק כהנים ובידם פ' אלק מיניי זהב והלכו ובקעו בחיילותיו של נביכדנצר והלכו להם אצל הישמעאלים אמרו להם השקוני מים אמרו להם אנכי תהלה הוציאו מיני מלוחין לאחר שאכלו הביאו נודות נפוחין היה אחד מתויו ונותנן לתוך פי ויהי הרוח נכנס לתוך פיהם והיו מפרפרין ומתים ועליהן אמר הנביא (ישעיה י"א כ"ח) משא בערב ביער בערב תלינו ארחת דדנים לקראת צמא התיו מים בלחמו קרמו נודד פ' נודות. הרם בעברתי, אלו חומות ירושלים שנבלעו במקומם שנאמר הניע לארץ. חלל ממלכה ושריה, ממלכה אלו

ישראל כענין שנאמר (ויקרא י"ט ו') ואתם תהיו לי ממלכת כהנים ושריה. אלו שרים מלמעלה שירדו מגדולתם כענין שנאמר (דניאל י' ב"א) ואין אחד מתחזק עמי כי אם מיכאל שרכם ואמר (שם י"ב א') ובעת ההיא יעמד מיכאל השר הגדול העומד על בני עמך וכפשוטו ממלכה ושריה המלכות ושריה כענין שנאמר (איכה ב' ט') מלכה ושריה בגוים. ס"א ושריה אלו שרים של מעלה את מוצא עד שלא באו שונאים היה ירמיה אומר להם חזרו בכם ועשו תשובה עד שלא יבאו שונאים אמרו אם יבאו שונאים מה הן יכולין לעשות דין אמר אנא מקיף לה נורא ואחרינא אמר אנא מקיף לה מים ואחרינא אמר אנא מקיף לה ברזלא אמר הקב"ה בדילי אתון משתמשין מה עשה עמד ושנה שמות של מלאכים דין דהוה על נורא עביר על מיא ודין דהוה על מיא עבדיה על ברזלא וכיון שגרמו עונות ובאו שונאים שרו⁷⁴) ברוחין כל חד וחד פלן ופלן תא עביר לי מלה פלן אמר ליה לית בחילי דאנא מורס מיניה ההוא דכתיב (ישעיה מ"ג כ"ח) ואחלל שרי קדש ואתנה לחרס יעקב וישראל לגדופים.

[ג] גדע בחרי אף כל קרן ישראל, מצאנו בישראל קרן⁷⁵) בלשון גדולה כענין שני (תהלים קי"ב ט') קרנו תרום בכבוד וכן הוא אומר (ישעיה ה' א') כרם היה לידידי בקרן בן שמן ואומר (דברים ל"ג י"ז) וקרני ראם קרניו ואומר (ש"א ב' א') עלץ לבי בד' רמה קרני וגדע כל אלו הגדולות בחרי אף שהכעיסו לבוראם וכן הוא אומר וידעו בני ישראל כי לא על חנם השיב אחור ימינו כמו משל הוא לפי שלא היה להם זכות לישראל להושע ובמה להתלות נהיתה ישועתו של הקב"ה שנקראת ימינו כענין שנאמר (תהלים צ"ח א') הושיעה לו ימינו כאלו שבה אחור וכן הוא אומר (ירמיה י"ד ט') למה תהיה כאיש נדהם וגו' ואומר (תהלים מ"ד כ"ב) עזרה למה תישן ד' וכיוצא בהן ברוב עונותיהם של ישראל. ויבער ביעקב כאש להבה, אשר כתוב בו (מלאכי א' ב') הלא את עשו ליעקב ואהב את יעקב עכשיו ויבער ביעקב. ס"א ויבער ביעקב, אמר רי⁷⁶) שמעון ב"ל כשהפרענות בא אין מרגיש בה תחלה אלא יעקב וכשהשמחה בא אין מרגיש בה אלא יעקב שנאמר (תהלים י"ד ו') יגל יעקב ישמח ישראל. אכלה סביב, אלו פליטי חרב כענין שנא' (ירמיה ט' ט"ז) ושלחתי אחריהם את החרב.

[ד] דרך קשתו באויב, בא וראה עד היכן גברה מדת הדין שנאמר פסוק הזה כלפי שכינה שאלמלא מקרא כתיב אי אפשר לאמר. דרך קשתו כאויב תחת אשר אמר הכתוב (זכריה ט' י"ג) דרכתי לי יהודה קשת מלאתי אפרים ועזרתי בניך ציון על בניך יון וגו' נהפך שנא' דרך קשתו תחת שאמר הכתוב (תהלים צ"ח א') הושיעה לו ימינו נהפך עליהם. נצב ימינו כצר, והו' שאמר הכתוב (במדבר ל"ג נ"ז) והיה כאשר רמיתי

לעשות להם מעשה לכם. נצב ימינו. נצב הקב"ה לדין והעיר ימינו כצר על ישראל. ס"א נצב. הקב"ה לנקום נקמת ימינו זו התורה ועמד כצר וכן הוא אומר (ויקרא כ"ז כ"ה) והבאתי עליכם חרב נוקמת נקם ברית. ויהרג כל מחמדי עין. אלו תנוקות של ישראל שנקראו מחמדי עין בענין שנאמר (הושע ט"ז ט"ז) כי ילדון והמתי מחמדי בטנם ובשאמר כל רבה הרבה ענינים. באהל בת ציון וגו' יש שפיכה לרעה ויש שפיכה לטובה בענין שנאמר (זכריה י"ב י"ג) ושפכתי על בית דוד וגו' ולרעה דכתיב (ישעיה מ"ב י"ג) וישפך עליו חמה אפו.

[ה] היה ד', כשם שהאויב אמר אידון אחרי שונאי ישראל כך כתב (ירמיה ט"ז ט"ז) ושלחתי אחריהם את החרב. כאויב. ולא אויב כי לא ענה מלכו. בלע ישראל. הבלעים בין האומות. בלע כל ארמנותיה. אלו פלטרין שלהם. שחת מבצריה. אלו ערי בצורות שביתודה. וירב בבת יהודה. הרבה בהם תאניה ואניה הם לשון עצב ולשון אנינות ד"א בלע ישראל. אמר ר' (י"ז ט"ז) ברכיה משום ר' שמואל בר נחמני בגי' מקומות נאנסו ישראל אחד לפנים מן נהר סמבטיון ואחד שירד עליהם הענין והקיפן ואחד בדופני של אנטוכיא ושלשתן בפסוק אחד (ישעיה מ"ט ט"ז) לאמר לאסורים צאו אלו שלפנים מן הנהר סמבטיון. לאשר בחשך הגלו אלו שהקיפן הענין. ועל הרכים ירעו אלו שהם נתונים בדופני של אנטוכיא שמהם נתפורו גלות ישראל.

[ו] ויחמוס כגן סוכה. אמר (י"ז ט"ז) ר' חמא בר' חנינא כנינה שנחמס מעיינה והלכין ירקא שאם נחמס המעיין שהיה משקה בה את הגן מיד נשחת הירק ומפני מה כתיב שוכו בשיין שזיון שנחמסו ישראל וגלו ישראל מיד שככה חמתו של הקב"ה וכן הוא אומר (יחזקאל כ"א כ"ב) וגם אני אכה כפי על כפי. ויחמוס כגן. כשם שהגן כיון שנלו הירק מיד סוכתו נהרסת כך כיון שנסתלק הקב"ה מירושלים מיד נהרסה וכן הוא אומר (ישעיה א' ט"ז) ונותרה בת ציון כסוכה בכרם. שחת מועדו. זה בית המקדש שהיה מתועד להם לישראל בענין שנא' (שמות כ"ה כ"ב) ונועדתי לך שם. שכן ד' בציון מועד ושבת. אלו קרבנות המועדים והשבתות. וינאץ בועם אפו מלך וכהן. מלך זה צדקיהו וכהן זה שריה הכהן הראש. ויש אומר שכן ד' בציון מלך ושרים. בשעת חרבן הבית לא היה להם כח לשמור לא מועד ולא שבת. ס"א ויחמוס. פ"ת ויגלו (י"ז ט"ז).

[ז] וזה ד' מזבח. שלא קבל ממנו ריח ניחוח וכן הוא אומר (מלאכי א' י"ג) ומנחת לא ארצה מידכם ואומר (ישעיה א' י"א) שבעתי עולות אילים וחלב מריאים. נאר מקדשו. שהיה מכפר על ישראל. אמר ר' חייא (י"ז ט"ז) בשם ר' יצחק אמר הקב"ה כלום מכניסין אותי אלא בשביל הקרבנות הרגי וזנחם ומקלקלם הסגיר ביד אויב. ר' הונא ור' אחא ור' מישא

בשם ר' ינאי אמרו בשעה שנכנסו נשים לבית המקדש היו מבעטין ברגליהן ונוצחין⁽⁸¹⁾ רומחיהן בקרקע המקדש וזוקפין כלפי מעלה פניהם ומרגיזין בקולם וכן הוא אומר (תהלים ע"ד ד') שאנו צורריך בקרב מועריך ונו'. כיום מועד, כיום שהיו ישראל מתקבצין במועדם ומהללים ומשוררים בכל כלי שיר. ניאר, כמו (שם פ"ט מ"א) נארת ברית עבדך.

[ח] חשב ד' להשחית, וז"ה (ירמיה ל"ב ל"א) כי על אפי ועל חמתי ונו' הוא^(81a) יום חנוך הבית שבו נשא שלמה בת פרעה והיה קול שמחת בת פרעה יצאת גדול יותר מקול המשוררים בבית המקדש. נטה קו, גזר נזירה כלומר נטה עליהם מרת הדין. לא השיב ידו מבלע, הם לא חזרו בהם והקב"ה לא השיב ידו מבלע. ויאכל חיל וחומה, ר' חנינא^(81b) אמר שורה ובר שורה.

[ט] טבעו בארץ שעריה, וז"ה (זכריה י"א א') פתח לכנון דלתך ותאכל אש בארץך כיון שטבעו בארץ שעריה מיד ידעו אומות העולם שנתן רשות להשחית. מלכה ושריה בנוים אין תורה, אין תורת מלכות ותורת שרים נוהגים בהם אלא ראיתי עבדים על סוסים ושרים הולכים בעבדים על הארץ שהרי יבניה היה בבית האסורים ושריה משרתים למלך אשור. ס"א מלכה ושריה, מלכות ישראל ושריה בין האומות שלא קבלו התורה. ד"א⁽⁸²⁾ אין תורה אין יכולין ישראל לקיים התורה בין האומות וכן הוא אומר (איכה א' י"ח) שחקו על משבתיה כמה נזרות גזרו על ישראל שלא ימולו את בניהם ושיחללו את השבתות. גם נביאיה לא מצאו חזון מר', אלו נביאי השקר. ס"א⁽⁸³⁾ לא מצאו חזון מיום שגלו.

[י] ישבו לארץ ידמו העלו עפר על ראשם, לזכור ברית אברהם שאמר (בראשית י"ח כ"ו) ואנכי עפר ואפר. חזרו שקים, לזכור ברית זכות⁽⁸⁴⁾ יעקב שנאמר בו (שם ל"ז ל"ד) וישם שק במתניו. הורידו לארץ ראשן, שלא היתה להן הרמת ראש מפני אויב. בתולת ירושלים, שהיתה כלילת יופי משוש כל הארץ.

[יא] כלו ברמעות עיני, אמר ר' אלעזר⁽⁸⁵⁾ שעור נתן לעין להוריד דמעה אם הורידה יותר מדאי מיד נמסית וכן הוא אומר (קהלת י"ב ב') ושבו העבים אחר הגשם, זה מאור עיניו של אדם שהוא שב וכלה מפני הרמעות. חמרמו, נעשו מעי גושים מלשון (בראשית י"ד י') בארות בארות חמר. נשפך לארץ כדרי, כאדם שמצטער יותר מדאי ונכדו לוקה בגופו עד שהוא מתחך ויוצא ממנו. בעמף עולל ויונק ברחובות קריה, עמף זה אינו יודע מה הוא כשהוא אומר (איכה ב' י"ב) בהתעטפם בחלל ידענו שגם זה בן שהיו מפרפרים וננועים בתוך אבק דרכים.

[יב] לאמותם יאמרו איה דגן, ר' סימון⁽⁸⁶⁾ אומר איה קילוסקין נאים וחמר עתיק שהיו מתעדנים. בהתעטפם בחלל⁽⁸⁷⁾, מעשה באשה אחת

שאמרה לבעלה צא וקח לנו דבר שנחיה בהם יצא ולא מצא ופרפר ומת אמי לבנה הגדול צא ובקש את אביך הלך ומצאו מת בנה עליו עד שמת גם הוא. בהשחפך נפשם, אלו הקטנים.

[יג] מה אעידך ומה אדמה לך, שבזמן שאדם רואה אדם עלוב כמותו מקבל על עצמו נחמה וכן הוא אומר על נבוכדנצר (ישעיה י"ד י') גם את חולית כמונו אלינו נמשלת והיתה צור נחמה לכל האומות אבל ירושלים לא נמצא להשוות לנחמה שהיתה ירושלים למעלה מכלם ואין הגדול מתנחם מן הקטן כי אם מן השווה לו לכך נאמר מה אעידך ומה אדמה לך, כמו מה אייערך איזה דבר לגדולתך אי זה מלכות אדמה לך לנחמך. (מדרש⁸⁸) מה אעידך, הרבה עדויות העידותי כך הרבה ביוות נתתי לך מלשון (בראשית מ"ט כ"ז) יאכל עד. ומה אדמה לך, לא דמיתי לך אומה בעולם. מה אשוה לך, בזמן שאשוה לך אז אנחמך וכן הוא אומר (צפניה ג' י"ב) והשארתי בקרבך עם עני ודל וחסו בשם ד' ואעפ"כ אין מקרא יוצא מידי פשוטו כענין שאמר למעלה כו'. כי גדול כיום שברך כלומי הקב"ה שאמרתם לו (שמות ט"ז י"א) מי כמוך על הים^{88א}) הוא ירפא לך.

[יד] נביאיך חזו לך, נביאי השקר הם היו חזוים לך שוא ותפל היו מנחמים לך ומרפאים אותך על נקלה כענין שנאמר (ירמיה ח' י"א) וירפו את שבר בת עמי על נקלה ונוי ותפל היו טחים טפל בדבריהם כענין שנאמר (יחזקאל י"ג י"א) אמור אל טחי תפל, ויחזו לך משאות שוא ומדוחים נבואת שוא היו מתנבאים לך ואין משאות אלא נבואה כענין שני (ירמיה כ"ג ל"ג) מה משא דבר ד' הלא תראה חנניה בן עוזר שהיה אומר לישראל (שם כ"ח ב') כה אמר ד' צבאות אלהי ישראל לאמר שברתי את עול מלך בבל בעור שנתים ימים אני משיב אל המקום הזה את כל כלי בית ד' אשר לקח נבוכדנצר ונוי ומדוחים ומה גרמו לך מדוחים אשר הודחתם בנפשות הארץ כענין שנאמר (דברים י"ג י"א) כי בקש להדיחך מעל ד' אלהיך וא"ת ר"ו מוסיף על ענין ראשון והיה ראוי לומר משאות שוא ומדוחים כלומר משאות שוא שגרמו היו מדוחים כך יבוא הפירוש על הפסוק ויחזו לך משאות שוא ומדוחים לא היתה נבואתם לך אלא כדי להתלותך על שוא שלא לשמוע על דברי הנביאים הנבאים בשם ד' ומדוחים וכדי להדיחך מעל ד' אלהיך וכדי להדיחך בגלות לכך נאמר ומדוחים, שתי דחיות.

[טו] ספקו עליך כפים כל עוברי דרך שרקו בפיהם, מלשון (ראה שופ' ה' ט"ז) שריקות עדרים. ויניעו ראשון על בת ירושלים, שכשארם רואה את חברו משונה ממה שהיה הוא סופק עליו כפיו ושורק ומניע ראשו. הוצאת העיר, כענין שני על נעמי (רות א' י"ט) הוצאת נעמי. שיאמרו

כלילת יופי, בא⁸⁹) וראה מה בין ירושלים לשאר ארצות שאר ארצות משבחות את עצמן אני כלילת יופי סנחריב אמר (ישעיה ל"י י"ז) עד בואי ולקחתי אתכם אל ארץ בארצכם, עמון אמר (מ"ב ב' י"ב) הלא טוב אמנה ופרפר, אבל ירושלם אחרים משבחין אותה שיאמרו כלילת יופי משוש לכל הארץ, שאמרה לא נאמר אלא שיאמרו משוש לכל הארץ, שכל העולם היו מצפין לראותה ולהננות מטובה.

[טו] פצו עליך פיהם, מפני מה⁹⁰) הקדים פ"ה לעיין על שהיו אומרים בפיהם מה שלא ראו בעיניהם, פצו עליך פיהם כל אויבך והיו שמחים במפלתך, שרקו ויחרקו שן, למדנו (ששני) [ששתי] שריקות היו אחת לטובה ואחת לרעה למעלה אמר שרקו ויניעו ראשם וכאן אמר שרקו ויחרקו שן וכן הוא אומר (ירמיה מ"ט י"ז) ישום וישרוק על מכותיה, אמרו בלענו אך זה היום שקויגוהו מצאנו ראינו, וכן הוא אומר (תהלים קי"ט צ"ד) לי קו רשעים לאבדני.

[יז] עשה ד' אשר זמם, כענין שנאמר (ירמיה ל"ב ל"א) על אפי ועל חמתי וגו', בצע אמרתו, השלים דברו אשר קדם⁹¹) (ויקרא כ"ו י"ד) ואם לא תשמעו ושברתי גאון עוזכם והשימותי את מקדשכם ודומה שאמרתו הוא ערו כענין שנאמר (תהלים קי"ט קס"ב) שיש אנכי על אמרתך כמוצא שלל רב, הרס, כותלי בית המקדש, ולא חמל, על קדושתם, וישמה עליך אויב, הרים קרן צריך הוא שהנביא אומר (מיכה ז' ח') אל תשמחי אויבתי לי כי נפלתי קמתי.

[יח] צעק לבם אל ד', מקירות לבם היו צועקים כענין שנאמר (ירמיה ד' י"ט) אוחילה קירות לבי ולא כמו שנאמר (תהלים ע"ה ל"ו) ויפתוהו בפיהם אלא צעק לבם אל ד', חומת בת ציון הורירי בנחל דמעה, היה לך להוריר יומם ולילה, אל תתני פוגת לך, כלומר אל תתבטלי ודומה לו (חבקוק א' ד') על כן תפוג תורה, תתבטל תורה.

[יט] קומי רוני בלילה, בליל כתיב בלילה קרי כלומר בליל ט' באב זכרי אותו בכל שנה ושנה, רוני, כמו (מ"א כ"ב ל"ו) ותעבור⁹²) הרנה והוא לשון מספר, לראש אשמורת, בשעה שהתנומה מתנודדת מבני האדם, שפני כמים לבך, לכך אין תפלתו של אדם נשמעת אלא איב משים את לבו כמים, נוכח פני ד', כל המתפלל⁹³) בלילה כאלו שכינה כנגדו מפני שלבו פנוי ואינו מהרהר בצרכי העולם והוא מתפלל בכיוון הדעת, שאי אליו כפיך, פסוק זה על בני הגולה לבקש רחמים על ישראל בכל דור ודור, על נפש עולליך העטופים ברעב, בלא נבואה והיו כענין שנאמר (עמוס ח' י"א) והשלחתי רעב בארץ לא רעב ללחם ולא צמא למים כי אם לשמוע את דבר ד', בראש כל חוצות, מפוזרים בחוץ לארץ בכל חוצות הגוים.

[ב] ראה ד' והביטה כלשון בני אדם שכוּפֵּל דברו. למי עוללת כה אם תאכלנה נשים פרים, פרי בטניהם. עוללי טפוחים, כמו (ישעיה מ"ה י"ג) וימיני טפחה שמים ופרושו תקרה שמים בתקונים כמו גדולים ונוראים כך היו בני ציון עוללי טפוחים מתוקנים בכל מיני תענוגים מפונקים בכל מיני תפנוקים ובשעת כשלון ירושלים היו אוכלות אותם ובדברי רז"ל אמרו⁹⁴) מעשה בבית שני בדואן בן יוסף שהניחו אביו בן קטן לאמו (והיה) [והיתה] מודרתו בטפוחים ונותנת משקלו זהב לבית המקדש ובשעת כשלונה של ירושלים טבחתי ואכלתי ועליה קונן ירמיה אם תאכלנה נשים פרים עוללי טפוחים. אם יהרג וכו' זה זכריה בן יהוידע הכהן שהיה דמו תוסס בבית המקדש עד שבא נבוזראדן רב טבחיא ונקם עליו נקם גדול כמו שמשפוש⁹⁵) בפרק חלק שלא מצאנו שאומות העולם הרגו נביאים בבית המקדש אלא רוח הקודש אומרת להם לישראל אם יהרג במקדש ד' כהן ונביא כשם שעשיתם דבר משונה וגדול כך לקיתם בדבר משונה וגדול. [בא] שכבו לארץ חוצות נער וזקן. במדה שחטאו לקן מה כת' בהם (ירמיהו י"א) כי גם איש עם אשה ילכדו נער^{95a}) עם מלא ימים לפיכך שכבו לארץ חוצות נער וזקן שהיו שוכבין מוטלין בחוצות כדמן על פני האדמה. בתולותי ובחורי נפלו בחרב, שאלולי נתת להם רשות לאומות העולם אין כל אומה ולשון היתה יכולה לי.

תקרא ביום מועד מגורי מסביב, מגורי אותם שהיו יראים ומתפחדים מפני מלשון (תהלים ל"א י"ד) מטר מסביב בהוטרם וגו' ולא היה ביום אף ד', לפיכך הקדים הקב"ה והגלה גלות יהויכין לבבל ועדיין גלות צדקיהו קיימת כדי שימצאו אחיהם הבאים מן השבי מרגוע בהם. אשר טפחתי ורביתי אויבי כלם, כלומר אשר תקנתי והגדלתי ורביתי אותם אויבי כלם כמה בחורי ישראל וכמה בתולות שנתגדלו בכל מיני תענוגים נפלו ביד צר וכלם הלכו להם.

ג.

[א] אני הנבר ראה עני, ר' ^{95b}) יהושע דסכנין בשם ר' לוי אמר אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה אני למודה להביא עלי מכות כמו איוב שנאמר (איוב ל"ד ז') מי נבר כאיוב וכשם שבאו על איוב באו על ישראל ואיוב משל היה לישראל כשם שאיוב אבד תחלה ממנו ואחר כך בניו ואחר כך לקה בנופו כך ישראל תחלה לקחו ממני ההוב וקצצו דלתות ההיכל ושגרו מתנות למלך אשור וכל אוצרות המלכים ואח"כ סלה כל אבירי ואח"כ נת דרך לבתולת בת יהודה עד אשר טפחתי ורביתי לכך

נאמר אני הגבר ראה עני, דומה אני לגבר שראה עני זה איוב. בשבט עברתו, בחמת אפו ובחמתו וכן הוא אומר (תהלים פ"ט ל"ג) ופקדתי בשבט פשעם ואומר (ישעיה י' ה') הוי אשור שבט אפי ששבט עברתו של הקב"ה הוא הרשע וגם נקרא חרב שנאמר (תהלים י"ז י"ג) פלטה נפשי מרשע חרבך לכך נאמר בשבט עברתו שהביא עלי את הכשדים הגוי המר והנמהר שהם שבט עברתו. ס"א⁹⁶) אני הגבר ראה עני בשבט עברתו יאסו כל אומי

בְּיַגְרֵנְדִי מְלִי אֶבְרִי פְטוּמִי (?) ווירטוֹ כך אדמה עלי יכול כל אדם לומר זה האיש ראה עני בשבט עברתו של הקב"ה מכל הנביאים שהתנבאו על החרב, שהרי כמה נביאים נתנבאו על חרבן הבית ובכולן לא חרבה הבית בימיהם כי אם בימי תוספת ממאור הגדול רש"י ד"ל.

[ב] אותי נהג חשך ולא אור, כנגד שני חרבנות ממשמע שנא' חשך איני יודע ולא אור ומהו ולא אור, בלא נבואה שנאמר (שם ע"ד ט') אין עוד נביא. ד"א ולא אור בלא תורה ונעו מים אל מים.

[ג] אך כי ישוב, במכות משונות זו מזו על הראשונה פקודה שניה ממחרת.

[ד] בל ה בשרי ועורי, כשרי זה צבור, ועורי זה^{96א}) סנהדרין כשם שהעור מכסה הבשר כך הם מכסין ומנינין על ישראל בזכותן. שבר עצמותי, אלו הנבזרים העצומים⁹⁷) העשירים השרים והסגנים.

[ה] בנה עלי ויקף, כאדם שמשמין אותו בתוך הבנין כל זמן שראשו חיון מן הבנין ורוא[ה] אוירו של עולם יש לו נחמה ומביאין לו לאכול והוא שם ביון שבנין למעלה מן הראש או תבוא לו התלאה כך ישראל לא דיי שגלו אלא שנתפזרו עוד בכל פינה מהם מעבר לנהרי כוש ומהם בהרי חשך ומהם בדופני של אנטוכיא שהבנת מעיד עליהם (יואל ד' ו'^{97א}) ואת בית יהודה מכרתם לבני היונים למען הרחיקם מעל גבולם. [ו] במחשכים הושיבני, זה שאמר דוד (תהלים פ"ח ז') שתני

בבור תחתיות במצרים^{97ב}) זו היא הגולה שהיא חשך ואפלה. כמתי עולם, ולא מיתי עולם ממש מלמד שיש עוד תקוה שנא' (ירמיה ל"א י"ז) ויש תקוה לאחריתך נאם ד' וגו'.

[ז] גדר בעדי, שהסתיר נבואתו מישראל לפיכך לא אצא שאי אפשר לצאת מן הגלות בלא נבואה. הנכבד נחשתי, שפזרני בין האומות שלא תמצא מהם רבותים יחד.

[ח] גם כי אזעק ואשוע, שכמה שנים ישראל צועקים בגלות (תהלים מ"ב) עזרה למה תישן ד', (שם ס"ט ב') הושיעני אלהים כי באו מים עד נפש. סתם תפלתו, יששם מחבת ברזל כינו וכן ישראל⁹⁸) שתם⁹⁹) כתב בש"יין שתום העין (במדבר כ"ב ג').

[ט] נדר דרבי בגזית, בענין שנאמר (חושע ב' ח') הנני סך את דרכך בסירים, לא נתן לי פתח לשוב, נאספו הנביאים, כלו החווים בטלו הרואים ואין בנו כח כמה להשען.

[י] רוב אורב הוא לי, זו מלכות פרס שנמשלו כדוב דכתיב (דניאל ז' ח') וארו היווא אחורי דמיא לדוב¹⁰⁰). תנא רב יוסף אלו הפרסיים שאוכלין כדוב ושותין כדוב ומסבלין שיער כדוב ואין להם מנוחה כדוב ארי במסתרין, ארי קרי אריה כתיב זה נבוכדנצר דכתיב ביה (ירמיה ד' ז') עלה אריה מסבכו לכך נאמר כדוב בארי, ומהו שנאמר הוא, ד' הוא נזר ונדיה בענין שנא' (שם כ"ה ט') וקראתי לי נבוכדנצר עברי.

[יא] דרבי סורר ויפשיחני, לשון¹⁰¹ משנה ופשה אילן שנפשה קושרין אותו בשביעית כלומר לאחר שהגלני בגלות סורר דרבי, ד"א דרבי סורר, ראה הקב"ה שהייתי סורר ככן סורר ומורה לפיכך ויפשיחני הבקייעני בענין שנא' (שם נ"ב ז') ותבקע העיר מיד שמני שומם.

[יב] דרך קשתו ויציבני כמטרה לחץ, בשם שמימין המטרה והכל יורין בה כך שמני בגלות וכל האומות יורין בי ומכים אותי ובוזזין ומחרפין ומגדפין אותי.

[יג] הביא בכליותי בני אשפתה, אלו החצים שבתוך האשפה אלו הן ראנות הגלות ומציקות העמים וכן הוא אימר שחוק הייתי לכל עמי ולמה חסר מים אלו כשרים שהם אומה ישפלה מכל האומות שנאמר (ישעיה כ"ג י"ג) הן ארץ כשרים זה העם לא היה.

[יד] ננינתם כל היום, מתלוצצים בישראל וכן הוא אומר באיוב (איוב ל' ט') ועתה ננינתם הייתי ואהי להם למלה ודוד הוא אומר (תהלים ס"ט י"ג) וננינות שותי שבר שהאומות אוכלין ושותין ומשתכרין ומספרין בישראל ומלעיגין אותם.

[טו] השביעני במרורים, רבן ראשון ושני.

[טז] ויגרם בחצין שני, הקב"ה¹⁰² אמר ליחזקאל (יחזקאל י"ב ג') בן אדם עשה לך כלי גולה, ר' חייא ורבא זר' שמעון בן חלפתא אמרו חמת וקערה ושפיה וכל אחד ואחד משתמש שנים או שלשה דברים, חמת ממלאה קמח ונותנה תחת ראשו, קערה אוכל בה ושותה בה, ושפיה לש עליו וישן עליו, אמר הקב"ה אני אמרתי (שם כ"ד כ"ד) והיה יחזקאל לכם למופת ככל אשר עשה בן תעשו ואתם לא עשיתם בן אלא גליתם ולא היה במה ללוש והיו גומות עושין בארץ ולשין בהן והצורחות מרבקין בעיסה והן אוכלין ושנם קהות, שנאמר ויגרם בחצין שני ודומה (משלי כ' י"ח) ואחר ימלא פיהו חצין, ויגרם, לשון (תהלים קי"ט ב') גרסה נפשי לתאוה, והוא לשון שבור כלומר אמר דוד נשתברה נפשי לתאוה של הקב"ה.

הנפשני באפר, הטביעני בתוך האפר. הנפשני¹⁰³) אין לו דמיון במקרא והוא לשון תלמוד כופש לשון אונס.

[יז] ותזנח משלום נפשי, על עון אשר זנחה משלום נפשי שזנחתי התורה שכתב בה (משלי ג' י"ז) דרכיה דרכי נעם וגו' על בן נשיתי טובה יצאתי בגלות ונשיתי ארץ טובה ורחבה וכן הוא אומר (הושע ח' ג') זנח ישראל טוב אויב ירדפו, מה טעם אויב ירדפו משום דזנח ישראל טוב.

[יח] ואומר אבד נצחי, וב' ואומר לפי הצרות שבאו עלי וארך הנלות יש לי לומר אבד נצחי, אבל תוחלתי מד', כענין שנאמר (תהלים ק"ט ב') קוה קיותי ד' ואומר (שם מ"ב ו') מה תשתוחחי נפשי.

[יט] זכר עניי ומרודי, אמרה כנסת¹⁰⁴) ישראל לפני הקב"ה וזכרת אני בעניי על המרדים שמרדתי ולענה ורוש שהושקתני בכל דור ודור שהם עומדים עלינו לכלותינו.

[כ] זכור תזכור ותשוח עלי נפשי, אמרה כנסת¹⁰⁵) ישראל לפני הקב"ה רבונו ש"ע בטוחה אני כי זכור תזכור מה שעשו לי אומות העולם אבל תשוח עלי נפשי, עד שתבא הנקמה עליהם נפשי משתוחחת. [כא] זאת אשיב אל לבי, כי כתבת בה (דברים ל"ב ל"ז) כי ידין ד' עמו ועל עבדיו יתנחם ואומר (שם שם מ"ג) כי רם עבדיו יקום ונקם ישוב לצריו וכן דור אמר (תהלים קי"ט צ"ב) לולא תורתך שעשועי או וגו' וכפשוטו של פסוק זאת אשוב אל לבי חסד על חסד שאמר למטה.

[כב] חסדי ד' כי לא תמנו, חסדי ד' לא תמנו חסדי ד' בכל דור ודור עם ישראל שכן אמר ישעיה (ס"ג ו') חסדי ד' אוכיר תהלות ד', תחלה יצאו ממצרים בחסדו בצדקתו הוציאם לא בוכותם הוציאם אלא כי אם בחסדו, וכן כשהקב"ה ירצה לקבץ את ישראל מן הגלות לא מפני מעשיהם הטובים אלא למענו שנאמר (יחזקאל ל"ז כ"ב) לא למענכם אני עושה בית ישראל כי אם למעני ולמען שמי המחולל בגוים לכן הוא אומר חסדי ד' כי לא תמנו כי לא כלו רחמיו, חסדי ד' גדולים הם כי לא תמנו בין האומות, כי לא כלו רחמיו אשר הבטיחנו כי אני ד' לא שנית ואתם בני יעקב לא בליחס, ואומר (ירמיה ל"א י"א) כי אעשה בלה בכל הנוים אשר הפיצותיך שמה אך אותך לא אעשה בלה.

[כג] חדשים לבקרים, חדשים אתה עתיד לעשות את ישראל כענין שנאמר הנני בורא חדשה¹⁰⁶) עתה תצמח בארץ נקבה תסוכב נבר ואומר (ישעיה ס"ז כ"ב) כי באשר השמים החדשים והארץ החדשה. לבקרים, אתה עתיד להצמיח כל רשעי ארץ. ס"א חדשים לבקרים, מתוך שאתה מחדש בכל בקר ובקר נשמתנו יודעים אנו שרבה אמונתך לגאלנו.

[בד] חלקי ד' אמרה נפשי, אמרה ננסת ישראל לפני הקב"ה רבונו ש"ע לא בחרתי לאלוה אלא באלהי השמים והארץ שנאמר (תהלים ט"ז ה') ד' מנת חלקי וכוסי וגו' כי חלק ד' עמו על כן אוהיל לו, כמו שנאמר (ישעיה ל' י"ח) אשרי כל חובי לו.

[בה] טוב ד' לקויה, יכול לכל ת"ל לנפש תדרשנו שנא' (דברים ד' כ"ט) כי תדרשנו¹⁰⁶ ככל לבבך וככל נפשך.

[בז] טוב ויחיל ודומם, טוב הוא לישראל ליחל להקב"ה בענין שנאמר (תהלים ק"ל ז') יחל ישראל אל ד' כי עם ד' החסד, ודומם, והו שאמר דוד (שם ל"ט ב') אמרתי אשמרה דרכי מחטוא בלשוני, לתשועת ד', עד שתביא ישועה מלפני הקב"ה.

[בז] טוב לגבר, אמר ירמיה אלולי היותם נושאים עול מלכות שמים מתחלה לא גרמתם לעצמכם גלות שנאמר (משלי כ"ב ו') חנוך לנער אלא למימי אבותיכם סרתם מאחרי לפיכך תפשתם הדרך עד שגליתם.

[בח—כט] ישב בדד וידום, כיון שראה אדם שייסורין באין עליו לא יחא מבעט בהם כלומר מאחר שגליתם תסכלו עול הגוים, כי נטל עליו, כי כן הקב"ה נטל עליו וננורה גורו עד עת קץ לפיכך יתן ישראל בעפר פיהו ויפול בתהנונים לפני בוראו ככל יום ויום, אולי יש תקוה, אולי יזכור להם זכות אברהם אביהם שאמר (בראשית י"ח כ"ז) ואנכי עפר ואפר. [ל] יתן למכרו לחי, בענין שאמ' ישעיה (נ"ו ז') גוי נתתי למכים. [לא] כי לא יזנח לעולם ד', בענין שנאמר (שם נ"ז ט"ז) כי לא לעולם אריב.

[לב] כי אם הוגה ורחם כרוב חסדיו, חסדו כתיב למה ושיה (תהלים צ"ח ג') זכר חסדו ואמונתו לבית ישראל.

[לג] כי לא ענה מלבו, כלומר כשהקב"ה מביא צרה על ישראל אינו מביא אותו ברצונו שהוא רוצה לענותם אלא למה וינה בני איש, על שהוא רואה אותם מתנאין בעצמן ומתנשאים על זה הוא משפילם עד גיא שאול תחתית ומנין שהקב"ה אינו חפץ במיתת הרשע שנאמר (יחזקאל י"ח כ"ג) החפץ אחפון במות המת, ד"א וינה, וינה כמו¹⁰⁷ נתנו גתו כלומר ואף לא הכה בני איש מלכו.

[לד] לדכא תחת רגליו, להודיע לכל שהוא שליט בעולמו ויש לו כח לדכא תחת רגליו כל בני אדם נקראים אסירים בעולם שנא' (איוב י"א י') אם יסגור ויחליף ויקדול כדי שיחזרו בתשובה ודומה לו (דברים וס) תוכו רגליו.

[לה] להטות משפט גבר, בתמיה כלומר אין הקב"ה רוצה להטות משפטו של אדם, ולמה אמר גבר בענין שנאמר (תהלים קב"ה ד) כי כן יבורך גבר ירא ד' כלומר בזמן שיש צדיקים אין הקב"ה רוצה להטות

דינס ולא כל דין שום אדם בעולם שהוא ירא שמים. נגד פני עליון שאין לפניו לא משוא פנים ולא מקה שוחד ולא עולה ואי אפשר שיהיה הקב"ה מטה משפט נבר.

[לו] לעות אדם בריבו, אינו ראוי לפני הקב"ה לעות את האדם בריבו אלא כי פועל אדם ישלם לו. כך הרבה היה רוצה הקב"ה שיהיה ישראל על אדמתם אכל בעונם גלו.

[לז] מי זה אמר ותהי, כלומר כל זמן שהקב"ה היה חפץ בישראל מי זה מן האומות אמר ותהי מחשבתו, שהרי פרעה אמר (שמות א' כ"ב) כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו הלא ד' לא צוה ובשביל שלא צוה ראה מה כתיב (שם שם י"ב) וכאשר יענו אותו בן ירבה וכן יפרוץ, פרעה אמר (שם ט"ו ט') ארדוף אשיג וכתיב (שם שם ד') מרכבות פרעה וחילו, סיסרא בא על ישראל (שופטים ד' י"ג) בתשע מאות רכב ברזל, והקב"ה לא צוה לפיכך נחל קישון גרפם, סנחריב עלה על ירושלם וחרף ונרף והקב"ה לא צוה וראה מה כתיב (מ"ב י"ט ל"ה) ויצא מלאך ד' ויך במחנה אשור, אבל נבוכדנצר בעבור שצוהו הקב"ה מיד עלה בירושלם והצליח כענין שנאמר (ירמיה כ"ז ו') ועתה אנכי נתתי את כל הארצות האלה ביד נבוכדנצר.

[לח] מפי עליון לא תצא, אמר ⁽¹⁰⁸⁾ ר' אלעזר בשעה שאמר הקב"ה למשה (דברים ל' ט"ז) ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב מאותו שעה מפי עליון לא תצא הרעות והטוב כלומר מיום שנתנה התורה מיד נתן ענשה ושכרה ועל לא שמרו ברית ד' אלהים גלו ולבך נאמר מפי עליון לא תצא, כלומר מפי הקב"ה לא יוצאין אלא מפי התורה.

[לט] מה יתאונן אדם חי, ר' ⁽¹⁰⁹⁾ יודן אמר מה יתאונן אדם חי כלומר למה יתאונן אדם ויאמר כי אבדה תקותי על שחטאתי אבדה תקותי, כל זמן שהוא חי יכול לעשות תשובה. נבר על חטאיו, חטאו כתי' אפי' על חטא אחד צריך תשובה יתגבר על יצרו ויחזור בתשובה לפני הבורא וכן הוא אומר (קהלת ט' ד') כי מי אשר יחובר אל כל החיים יש בטחון. [מ] נחפשה דרכינו ונחקורה, אחר נחפשה דרכינו כענין שני (צפניה א' י"ב) אחפש את ירושלם בנרות, ונחקרה במעשינו אחרי כן ונשובה עד ד' ואומר (הושע י"ד ב') שובה ישראל עד ד' אלהיך.

[מא—מב] נשא לבבנו אל כפים, נחזור בתשובה ונתפלל לפני הבורא בכל לב. אל כפים, עם נשיאת כפים כענין שנא' (תהלים קמ"ב ו') פרשתי ידי אליך ואחר כך אל ד' בשמים תפלתנו והיה נכונה לפני הקב"ה ור"ל אמרו ⁽¹¹⁰⁾ נשא לבבנו אל כפים נשוב דעתנו אל מעשה ידי כפינו ונשליכה ממנו ואז תקבל תפלתנו לפני אבינו שבשמים והמשילו משל לאדם שתופש השרץ בידו וטובל עד שלא זרק מידו לא עלתה לו טבילה

רב הונא בשם רב יוסף אמר אנחנו פישענו ומרינו באמונתנו אתה לא חסת באמונתך אלא סכות באף ותרדפנו.

[מג] סכות באף ותרדפנו. כנכור שמישים הצינה לפניו והחריב בידו ומכה בכל כחו ואין הצינה צריכה אלא מפני היראה, אלא כדי שלא תרחם עליהם סכות לך.

[מר] סכות בענן לך. כלומר שעתים הם לתפלה ואותו הזמן סכות בענן לך דאמר ליה⁽¹¹⁾ שמואל לר' חנינא בר פפא שמעתי עליך שאתה בעל אנרה מהו סכות בענן לך אמר ליה שערי תפלה פעמים פתוחים פעמים נעולים וכן הוא אומר (שם ס"ט י"ד) ואני תפלתי לך ד' עת רצון.

[מה] סחי ומאוס. על שסכות בענן לך והאריך גלותנו וכמה תחנונות וכמה בקשות ישראל עושין בכל יום ויום ובכל דור ודור, דור אחר דור על כן סחי ומאוס הושמנו בקרב העמים שהם עצמם תמיהין על ארך גלותנו והיאך עובדנו אלהינו לאורך זמן כזה שיודעים גלות מצרים וגלות בבל היה לזמן וזה ארך הרבה והם תמיהים על אשר האריך הקב"ה אפס עליהם וקצף על בניו כמה שנים וזה אינו אלא מפני שסכות בענן לך.

[מו] פצו עלינו פיהם. אמר הואיל וכל כך נוטשנו בגלות אין להם תקוה ותחלת, לכך אמר ירמיה פצו עלינו פיהם, ראה ברוח הקדש אורך הגלות ואמר עתידין אומות העולם לפצות פה על ישראל ולומר להם אין ישועה לכם באלהים סלה.

[מז] פחד ופחת היה לנו. אמר ישראל כיון שראינו ארך הגלות אחזנו פחד ופחת של אומות, אלו הצרות שהן כמו השוחרות והפחתים השאת והזשבר שנאה ושכרון שאיתם של אומות העולם משבר את לבנו שעומדים עלינו בכל יום ויום להוציאנו מתחת תורת אלהינו ועל אלה

[מח] פלגני מים תרד עינינו. על שארך על עמי הקיץ וכן הוא אומר (ירמיה ח' כ"א) על שבר בת עמי השברתי.

[מט] עיני נגרה. במים המוגרים במורד. ולא תדמה מאין הפוגות. של אומות העולם שאין מפינין מגירות כמו (איכה ב' י"ח) אל תתני פוגת לך ואל תדום בת עיניך וכמו (חבקוק א' ד') על כן תפוג תורה.

[נ] עד ישקיף וירא. עד יערה עלינו רוח ממרום עד יכונן עד ישים את ירושלם וכן הוא אומר (תהלים ק"ב ב') כי השקיף ממרום ד' משמים אל ארץ הביט לשמוע אנקת אסיר וגו'.

[נא] עיני עוללה לנפשי. כלומר עיני ניערה על נפשי מכל איברי מצאנו שהגידים של אדם נקראו בנות כמו (קהלת י"ב ד') וישחו כל בנות השיר. עירי, גופי⁽¹²⁾ וכן הוא אומר (שם ט' י"ד) עיר קטנה ואנשים בה מעט. ס"א עיני עוללה לנפשי, יותר הוקחתי עין הרע של עצמי שהייתי

רואה את עצמי בכל שלוח מכל בנות עירי מכל האומות שהיו סביבות ירושלם כמו הבנות ציון והם סביב ציון.

[נב] צוד צדוני כצפור, מנולה אל גולה צדוני עד שאני נמלט מתחת ידו של זה כענין שנא' (תהלים קכ"ד ו') נפשנו כצפור נמלטה עוד היו רודפים אחרינו ביוצא בהן וכן הוא אומר (שם ק"ב ט') שקדתי ואהיה כצפור בודד על גג מפנה לפנה ומגג לגג מאומה לאומה וממלכות למלכות. אויבי חנם, וכן הוא אומר (שם ל"ג ו') כי חנם טמנו לי.

[נג] צמתו כבור חיי, לא די שצמתו כבור חיי אלא שידו אבן כי אחר הנופל וכן הוא אומר (שם ס"ט כ"ז) כי אתה אשר הכית רדפו ועוד צמתו כבור חיי כמו (דניאל ו' י"ז) דניאל שהשליכו אותו לגוא אריוותא. [נד] צפו מים על ראשי אמרתי נגזרתי, כענין שנא' (תהלים קכ"ד ד') אזי עבר על נפשנו המים הזידונים ואומר (שם ס"ט ג') טבעתי כיון מצולה אמרתי נגזרתי כענין שאמר יונה (ב' ה') אני אמרתי נגזרתי מנגד עיניך בן ישראל אומר בגלות נגזרתי שנא' (יחזקאל ל"ז י"א) בן אדם כל העצמות האלה כל בית ישראל המה אבדה תקותנו נגזרנו לנו, אלו בנות הגלות.

[נה] קראתי שמך ד', בשם שיונה קראך ממעי הרנה וממצלות מים מבטן שאול כך ישראל קוראים מתוך הגלות מבין האומות שנקראו בור תחתיות שני' (תהלים פ"ח ו') שתי בבור תחתיות וגו' שעתיד הקב"ה לשמוע תפלת עמו ישראל ולהוציאם לרריה ולרוחה.

[נו] שמעת, פרושו תשמע בדכתיב (שם פ"ה ב') רצית ה' ארצך שבת שבות יעקב וכל הפרשה כלה ופרושה להבא תרצה ד' ארצך תשיב שבות יעקב, ללמדך שכל מה שעתיד הקב"ה לעשות כאלו נעשה וכן הוא אומר (ישעיה מ"ב ט"ז) אלה הדברים עשיתם ולא עובתם ומתרגמי' אעבדינו ולא שבקינו.

[נז] קרבת ביום אקראך, כל זמן שישראל בצרה בגלות מהם קוראין מתוך צרתה והקב"ה מושיעם.

[נח] רבת ד' ריבי נפשי, פרושו תריב ד' ריבי נפשי שמכבדין עולם עלי ומציקים נפשי לקבעני^{112a} מתורתך אעפ"כ מתהנן אנכי לפניך שתנאל חיי שלא ליטמע ביניהם.

[נט] ראית ד' עותתי, ראה היאך אומות העולם רצים לעותני מתורתך כענין שני' חבלי רשעים (תהלים קי"ט ס"א) עותוני¹¹³ מתורתך. שפטה משפטי, אין אדם יכול לשפוט משפטי מבלעדיך שנאמר' (דברים ל"ב ל"ו) ידון ד' עמו ועל עבדיו. וכן דוד אמר (תהלים ט' ה') כי עשית משפטי ודיני.

[ס] ראית כל נקמתם, תראה כל מה שהם עושים ותביא עליהם

נקמת דינם כי כל מחשבותם לי (ב'שם) [בישעה] שיושבים בבתי ע"ז שלהם ובבתי משתותיהם אין כל מחשבותם אלא לי וכן דור אמר (תהלים קי"ט צ"ד) לי קוו רשעים לאבדני אין כל מחשבותם אלא זה אעפ"כ עדותיך אחבונך. [סא] שמעת חרפתם ד', שהם מחרפים אותי שנאמר (שם פ"ט) אשר חרפו אויבך ד' כל מחשבותם להתגולל עלי ולהתעולל עלילות רשע. [סב] שפתי קמי והגיונם, אלו שהם קמים עלי שפתם והגיונם עלי כל היום, אומרים האיד נפלו בידינו אומה זו והאיד לא נפקדו עדיין והם עצמן תמהין על ארך מלכותם כי יודעין שאין בהם ממש וע"כ כל היום אנחנו להם למשל, וכן הוא אומר (שם ק"ב ט') כל היום חרפנו אויבי מה כל היום, דור אחר דור וכן הוא אומר (שם מ"ד כ"ג) כי עליך הורגנו כל היום, כל היום כלמתי ננדי.

[סג] שבתם וקימתם הביטה אני מנגינתם, מקום ¹¹⁴ ריש כמו נאצר ראצר שהם רוגנים עלי.

[סד] תשיב להם גמול ד', וכן אמר ישעיה (נ"ט י"ח) כעל גמולות בעל ישלם וכן אמר דוד (תהלים כ"ה ד') תן להם כפעלם וגו'. [סה] תתן להם מננת לב, טרף הרעת והוא לשון יון אמניא ¹¹⁵. תאלת, מגזירת אלה נשמע וכן תאנה מן (יחזקאל כ"א י"ג) אנה לידו (מ"ב ה' ז') מתאנה לי, תאלתך כל האלות שאמרת ושכתבת בתורתך (דברים ל' ז') ונתן ד' אלהיך, כל האלות האלה יחולו עליהם.

[סו] תרדוף באף ותשמידם, בענין שני (מיכה ה' י"ד) ועשיתי באף ובכימה, מתחת שמי ד', מתחת מפרס השמים שלא יהיה להם זכר בעולם שאתה ד' איש מלחמה שאתה קנוא ונוקם ד' ואומר (ישעיה מ"ב י"ג) ד' נכבד יצא וגו'.

ד.

[א] איכה יועם זהב, כלומר איכה החשיך הזהב הוא נוי אנשי ירושלם שהיו דומין לזהב ומתוך הצרה החשיך ודומה לו (יחזקאל ל"א ח') ארזים לא עממוהו, ישנה הכתם הטוב ^{115a}, שהיה גופם דומה לאבנים טובות ומרגליות ושנה מראיתם, תשתפכנה אבני קדש, אלו דמי הצדיקים שבישראל שהיו דומין לאבני קדש ונשתפכו בראש כל חוצות.

[ב] בני ציון היקרים, שהיו צנועים בכל מעשיהם, יקרים, מה היתה יקרותם בשעה שהיה אחד מהם נושא אשה גדולה הימנו היתה סעודתו יותר מהצנוע ¹¹⁶ ואם קטנה הימנו היה עושה הצנוע יותר מסעודתו, ועוד זה היה יקרותם שלא היו נכנסין לסעוד אא"כ יודעין מי ישב עממן

ולא היו יושבין בדין¹¹⁷) אלא א"כ יודעין מי ישב עמהן שנאמר (שמות כ"ג א') אל תשת ירך עם רשע ועוד זאת היתה יקרותן תני ר"ש ב"נ אומר מנהג¹¹⁸) גדול היה בירושלם בשעה שהיה יושב בסעודה היתה מפה פרושה על פתחו וכל זמן שהיו רואין את המפה היו האורחין נכנסין לבית נטלה המפה לא היתה רשות לאחר מהם לנכנס ובאלה הענינים רבים במדרש איכה. המסולאים בפו. ולהלן הוא אומר (איוב כ"ח ט"ז) לא תסולה בכתם אופיר, והוא כלומר לא תערוך התורה והחכמה בכתם אופיר וכו' לכך נאמר המסולאים בפו. בערך דמות הפו היתה דמות בשר בני ירושלם מעונינים ומפונקים צחים ואדומים ונאים כמו פו ובשעת הבשלות נחשבו לבלי חרש. כלומר אותם בנושם הנאים איכה נחשבו לנבלי חרש שבין שנשבר אין לו תקנה כך היו מושלכין באשפתות. מעשי ידי יוצר שנאמר (ירמיה י"ח ו') הנה כחומר ביד היוצר¹¹⁹) כן אתם שני כתי ישראל.

[ג] גם תנין חלצו שד. כלומר אע"פ שדרך התנין שהן מתאבזין על בניהן ואין נותנין לבניהן להנק עד שיכבו הרבה ובשעה שהן מניקין בניהן¹¹⁹) על פניהם כדי שלא יראו את פניהם אדומים בבשר ויאכלו אותם, אע"פ גם אותם על כל זאת חלצו שד הוציאו שדיהן ומניקין בניהן אבל בני עמי נה' לאבזר כענינים במדבר שבין שיוולדת בנה שוב אינו חוזרת עליו וכן הוא אומר (מיכה א' ח') אעשה מספר כתנים ואכל ככנות יענה. התנים בניו סופדים אבל לא מתאבלין, אבל כנות יענה נאמר בה אבל, לעולם אינה חוזרת על בניה לכך נאמר בת עמי לאבזר לא היו חומלין על בניהן בהשתפך נפשם אל חיק אמותם וכתב קינה זה על קינות לבכות את ישראל להודיע כמה צרה נברה עליהן.

[ד] דבק לשון יונק, אמת המים היתה¹²⁰) באה מחניות פעם אחת עמדו הסוקרים והחריבו אותה והיה אחד מהם נוטל את בנו והולך לאמת המים ומבקש לשותות ולא היה מוצא מים לשותות והיה התנוק מרבק לשונו לאמת המים ומת. עוללים שאלו לחם וגו'¹²¹). אפי' פרוסה קטנה כענין שני (ישעיה נ"ח ז') הלא פרוס לרעב לחמך לכך נאמר בת לעמי לאכזר. [ה] האוכלים למעדנים, שהיו אוכלים כל מיני מעדנים. איך נשמו בחוצות, תפוחי רעב, האמונים עלי תולע, המלוכשים בנדים נאים כל מיני צבעונים ובתולעת שני. איך חבקו אשפתות, שהיו מתעפרין ומתפלשין בתוך האשפות.

[ו] ויגדל עון בת עמי, כסדום לא חלו בה ידים אלא כמו רנע נהפכה. ויגדל עון בת עמי, אמר¹²²) ר' יהושע ור' נחמיה בשם ר' אחא נעשה בשבט יהודה מה שלא נעשה כסדום, כסדום כתי' (בראשית י"ח כ') וחטאתם כבדה מאד, ובשבט יהודה ובנימין כתיב (יחזקאל ט' ט') עון בת ישראל ויהודה במאד מאד. ס"א¹²³) ויגדל עון בת עמי כלומר יותר היתה

נקמתה מנקמת סדום. דאילו סדום לא נמסרה ביד אייב שישמחו בה אלא הקב"ה בעצמו נפרע ממנה אבל בת עמי חלו בה ידי האויבים שישו ברעתה וזו היא קשה מסדום וכן שמעתי מפי ר' משה שאמר מפי רבינו סעדיה גאון.

[ז] וזכו נזיריה משלג, אלו שהיו ⁽¹²⁴⁾ מן השלג. צהו מחלב, אלו שהיו שותין את החלב. ס"א וזכו נזיריה משלג, כלומר שרית היו מנזורים משאר העם בעשרם ובדמותם הנאה נקראו נזירים וכן הוא אומר בנחום ⁽¹²⁵⁾ (נחום ז' י"ז) מנזריך כארבת וטפסרדך כנוכ טובי החונים בנדרות כיום קרה שמש ורחה ונודד ולא נודע ⁽¹²⁵⁾ מקומה איה. צהו, שהיו טהורים בנופם יותר מן החלב. ארמו עצם מפנינים, זה הכשר שעל העצם שהיה אדום מן הפנינים. ספיר נורתם, כמו הספיר כך היתה יפה הנהך מראית דמותם החושם והנחירים והשפתים וכל תקן הפנים היה כמו ספיר.

[ח] חשך משחור תארם, יותר מן השחור שבו משחירין את העורות חשך תארם של אותם שהיו זכים מן השלג צחים יותר מן החלב חזרו להיות שחורים. לא נכרו בחוצות, לא היה אחד מכיר את חברו על שצפד ⁽¹²⁶⁾ עורם על בשרם כלומר רבק יבש היה בעץ.

[ט] טובים היו חללי חרב מחללי רעב, שהם החללי חרב יוובו מדוקרים ומתים הם במהרה יותר מאותם שהיו מתים ברעב. מפני תנובות שדי, שאין להם מה יאכלו. ס"א ⁽¹²⁶⁾ טובים היו חללי חרב מחללי רעב, לפי שמי שמת ברעב מאריך בייסורין ואותו שמת בחרב מת לפי שעה אבל עכשיו שאומר שהם יוובו מדוקרים מתנובות שדי ע"כ זה הוא הטעם למען היו טובים חללי חרב מחללי רעב שאותם שמתו ברעב כשטועמים להם תנובות שדי ואוכלין הרבה נבקעו מעים שלחם שנקצרו מחמת הרעב מדוקרים מבוקעים ויווב הנוף מהמת נוול וריעי שיצא הוץ לכריסם תוספת ריש ריית. מרתא בת בייתם ⁽¹²⁷⁾ עתירתא דירושלם הות אמרת ליה [לשלוחת] ויל אייתי לי סמידא משוקא אדאוויל אודבן אתא אמר לה חיוורתא איבא אמרת ליה ויל אייתי לי אדאול אודבן אתא אמר לה חיוורתא ליבא משקרא איבא אמרת ליה ויל אייתי לי אדאול אודבן אתא אמר לה משקרא ליבא קמחא דשערי איבא אמרת ליה ויל אייתי לי אדאול אודבין כיון דחיויה הכי אמרה אפוק אנא ואחוי דילמא אשכחנא מידי למיכל הות שליפא מסנא אייתיב פורתא כמרעה ומיתא קרי עלה ר' יוחנן (דברים כ"ח נ"ז) הרבה כך והענונה אשר לא נסתה כך רחלה הצג על הארץ, איבא דאמרי נרונות אכלה מדר' צדוק ואיתניסא ומתה, דר' צדוק הנה יתוב בתעניתא מ' שנין דלא איהרבו ירושלם ובכל יום ויום היו מביאין לפניו נרונות ומצצן ואוכלין.

[י] ידי נשים רחמניות, מקודם עבשיו בשלו ילדיהן. היו לברות למו. שהיו סועדות אותם במקום לחם. בשבר בת עמי.

[יא] כלה ה' את חמתו, כענין שנאמר (דברים ל"ב כ"ג) הצי אכלה כס חצי כלין והם אין בלין. ס"א כלה ד' את חמתו, וישראל^{127a} לא כלו ורחמיו לא כלו. שפך חרון אפו. ולא נותר עוד. ויצת אש בציון ותאכל יסודותיה.

[יב] לא האמינו מלכי ארץ, שהרי סנחריב לא הצליח בהם.

כי יבא צר ואויב בשערי ירושלם, שכל אומה ולשון יהיו שולטין בה.

[יג] מחטאת נביאיה, אלו נביאי השקר. עונות כהניה, כענין שנאמר (מיכה ג' י"א) כהניה במחיר וגו'. השופכים בקרבה דם צדיקים. ס"א מחטאת נביאיה, מחטאת שהיו עושין העם עם נביאיה ועם כהניה שהיו מכין את הנביאים ואת הכהנים. השופכים בקרבה דם צדיקים, של נביאים ושל כהנים.

[יד] נעו עורים בחוצות, כמו העורים היו נעים בחוצות. ננואלו

ברם, של חולים. בלא יוכלו, האומות, יגעו במלבושיהן, של אנשי ירושלם.

[טו] סורו טמא קראו למו, אמרו האומות לאנשי ירושלם סורו

סורו אל תגעו, כך היו צועקים שרי האומות זה לזה שלא תגעו באלו

הגיעולים כי נצו עם אלהיהם עד שהיו בשלותם היו נעים לפני בוראם גם

נעו עתה כמו העורים. אמרו כנוים לא יסיפו עוד לגור בירושלם, וכן הוא

אומר (תהלים ג' ג') אין ישועתה לו באלהים סלה.

[טז] פני ד' חלקם, כמו (שם ל"ד י"ח) פני ד' בעושי רע. חלקם

כלומר אף ד' היא חלקתם ופזרתם בין האומות. לא יוסף להביטם, להשיב

עוד שבותם. פני כהנים לא נשאו, על שלא מהדרים פני אדוניהם אלא

והיה כעם ככהן. וזקנים, אלו אומות העולם מדה כנגד מדה כשם שישראל

פני כהנים לא נשאו כך האויבים וזקנים לא חננו, וזקנים, כתיב וזקנים קרי

כלומר פני כהנים לא נשאו וזקנים לא חננו אומות העולם, או יבואו שניהם

על ישראל, שפני כהנים לא נשאו וזקנים של עצמם לא חננו.

[יז] עודינו תכלינה עינינו, כלומר עודינו בארצנו תכלינה

עינינו שהיו עינינו מיחלות אל עזרתנו הבל, אלו חיל מצרים ששלחו

ישראל לבוא לעזרתם וכיון שנכנסו לים הראה להם הקב"ה כמין גופין

תפוזין בים והם אומרים אלו לאלו מי אלו ומשיבין זה לזה אלו הפגרים

שמתו בים סוף כשבאו ישראל ממצרים ומיד היו מתמלאין חימה אמרו

העם שכך גרמו לאבותיהם אנו הולכין לעזרתם מיד הולכין וחוזרין להם

למצרים לכך נאמר בצפיתנו צפינו אל גוי לא יושיע וכן אמר ישעיה

(ל' ג'—ה') והיה לכם מעוז פרעה לבשת והחסות בצל מצרים לכלמה כל

הובאיש על עם לא יועילו למו לא לעזר ולא להועיל כי לבשת וגם

לחפרה ואומ' (שם שם ז') מצרים הבל וריק יעוורו לכך נקראת לזאת רחב הם שבת. ס"א עורדינו תכלינו עינינו. עדין היו מצפין לעזרת הבל תוספת רש"י המאור הנדול ז"ל.

[יח] צדו צעדינו. שלא היה יכול אדם לצאת בשוק ומיד נופלים וצועקים הנה היהודי עובר. קרב קצינו כי בא ימינו. כי הגיע זמן הפרענות ונתמלאת¹²⁸ הסאה וכן הוא אומר (שם ט' ד') כי כל סאון סאון ברעש ונו'. ס"א צדו צעדינו נשמו אורחותינו¹²⁹). כמו (ויקרא כ"ו כ"ב) ונשמו דרכיכם מתרגמ' ויצדיין אורחתכון.

[יט] קלים היו רדפינו מנשרי שמים. ובה"א (חבקוק א. ח') וקלו מנשרים^{129a} סוסיו וחרו מואיבי ערב. מנשרי שמים. שהם מגביהין לעוף ומביטים לעוף מרחוק כך היו חיל כשדים זריון וממהרין לבא על ירושלם. על ההרים דלקונו. שלא יהא אחד מהם נצול, במדבר ארכו לנו. לתפשונו.

[כ] רוח אפינו משיח ד'. נאמר¹³⁰ על יאשיהו אשר נלכד בשחיתותם של אומות שהיינו סבורים עליו כי אם היה חי היינו חיים בצלו בנוים בזכותו היינו בנוים ביניהם ויש¹³¹ לומר על צדקתו שהיה משיח ד' ונלכד דכת' (ירמיה לט ז') ואת עיני צדקתו עור. אשר אמרנו, שהיינו אומרים בצלו נחיה בנוים שאם היה הוא בחיים ממנה והיה אותו עור¹³²) מלך בבל עלינו ונתן לו מס.

[כא] שישי ושמחי בת אדום. הוא שאמרנו שירמיה היה מקונן על בית ראשון ועל בית שני ואמר לו הנביא לאדום זה טיטוס ואספסיינוס שהחריבו בית המקדש בשניה כל מה שתוכלו להיות שישה ושמחה שישי ושמחי כי לא לנצח תשמחי גם עליך תעבור כוס התרעלה כוס החימה כאשר עשית כן יעשה לך גמולך ישוב בראשך. תשברי ותתערי. וכן הוא אומר (ירמיה מ"ט י"ב) כי בה אמר ה' הנה אשר אין משפטם לשתות הכוס שתה ישתו ואתה הוא נקה תנקה לא תנקה כי שתה תשתה. ותתערי. כמו (שם נ"א י"ב) ערער תתערער. ס"א שישי¹³³) ושמחי בת אדום. כאדם שאומר לחבירו ורואהו שהוא עושה שום עבירה ואומר לו עשה עשה כל העבירות שיבאו לידך. כי דע לך כי על כל אלה יביאך אלהים במשפט. אף כאן ראה הנביא לאדום ששמח במפלתן של ישראל אמר שישי ושמחי כי גם עליך תעבור כוס שעבר על ישראל ושתית ומצית עד שתערי כל הכוס ואוי לאומות שעדיין לא טעמו כוס התרעלה ועדיין עתידין לשתות ואשריהם לישראל ששתו כבר מיד ד' את כוס חמתו לא תוסיף לשתות עוד ההוא דכתיב תם עונך בת ציון נלה על השאתיך ולקית כבר. תוספת ר"ש ר"ת.

[כב] תם עונך בת ציון. זה סימן טוב לישראל בזמן שאדום תתחיל ללקות מיד תם עונך בת ציון לא יוסף הקב"ה להגלותיך. פקד

עונך בת אדום. זה מעשה בית ראשון, גלה על חטאתך זה מעשה בית שני וכן דוד אמר (תהלים קל"ז ז') זכור ד' לבני אדום את יום ירושלם האומרים ערו ערו עד היסוד בה.

ה.

זכור ד' מה היה לנו, אמר¹³⁴ ד' ברכיה אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה רבונו של עולם אתה צויתנו (דברים כ"ה י"ז) זכור את אשר עשה לך עמלק אנו שבחה מצויה בנו אתה שאין לפניך לא עולה ולא שבחה אתה תזכור וכן הוא אומר זכור ד' לבני אדום את יום ירושלם. הביטה מקרוב, בענין שנאמר (מ"א י"ט ו') ויבט והנה מראשותיו עונת רצפים וראיה מרחוק בענין שנאמר (בראשית כ"ב ד') וישא אברהם את עיניו וירא את המקום מרחוק, כלומר כל הגליות המפורות בכל העולם הקרובות והרחוקות.

[ב] נחלתנו נהפכה לזרים כמו שאמ' אסף (תהלים ע"ט א) אלהים באו גוים בנחלתך וירמיה קראה נחלתנו. בתינו, זה מקדש ראשון ומקדש שני, לנכרים שהיו קדש קדשים ועתה לשקוצים (בור) [שקוין] שומם.

[ג] יתומים, כמו היתומים שאין להם עוזר, ואין אב, כלומר יש אב ואין עתה עוזר, כי רחק ממנו בעונינו. אמותינו כאלמנות, זו כנסת ישראל שהיא בלא נביא ולא חוזה ואין מלך ואין שר ואין זבח ואין מנחה.

[ד] מימינו בכסף שתינו, אפי' ללמוד תורה אין מניחין אותנו עד שאנחנו נותנין להם שוחד, עצינו במחיר יבוא, אלו פרי האילנות כלומ' אלו טעמי תורה שאנחנו נותנין שבר להשכיר את הגוים להוליכנו מעיר לעיר לשמרנו מפני עם הארץ.

[ה] על צוארנו נרדפנו, על שהיו רואין את בחורי ישראל יפה קומה ונאין בצואריהן והיו מתקנאין בהם ומביאים אותם ועומסין אותם ורודפים אחריהן כדי ליגען ולכפף קומתן, יגענו, למצוא מחיה ולאכול, ולא הונח לנו, ולא היו מניחין אותנו כי אנחנו מקבצין והם נושלין, או ולא הונח¹³⁵ לנו, ולא מצאנו מנוחה בענין שנאמר (דברים כ"ח כ"ה) ובגוים ההם לא תרניע.

[ו] מצרים נתנו יד, בענין שנאמר (ישעיה ל"א א') הוי הירדים מצרים לעזרה, אשור לשבוע לחם, לאשור היו עובדים כדי לשבוע לחם בענין שנאמר (הושע ה' י"ג) וישלך מלך ירב וגו'.

[ז] אבותינו חטאו ואינם, הם בכו בניה שלא לצורך, ואנחנו עונותיהם סבלנו, בכיה¹³⁶ (יהם) הוקבעה לנו.

[ח] עבדים משלו בנה זה נבזזראדן וכן כל מוצא בו פורק אין מידם, של אומות ולא להודיע עד מתי.

[ט] בנפשונו נביא לחמנו אם נצא לשדה אנחנו מסבנין בנפשונו מפני חרב המדבר וכן עוד היום אדם מישראל הולך בסחורתי והוא מסוכן בנפשו מפני חרב האומות.

[י] עורנו זה עור שעל בשרינו. בתנור נכמרו כאלו נשרף בתנור כמו שאמרו ז"ל בתלמוד⁽¹³⁷⁾ בושלא כומרא. מפני זלעפות רעב. נשרפו עורינו מפני הרעב נכמרו בלעזי ארפדו⁽¹³⁸⁾ כל דבר נשרף באש הוא נקוץ בושלא כומרא על שם שמקבצין התאנים לכלי אחד שיתבשלו והם נקויצים.

[יא] נשים בציון ענו בתולות בערי יהודה, חסר⁽¹³⁹⁾. מלמד ששנים בלבד ענו.

[יב] שרים בידם נתלו, אלו⁽¹⁴⁰⁾ הנוכרים שהם תולין אותם ומייסדין אותם לתת ממון. פני זקנים לא נהדרו, אלא היו מכין אותן ומורטין אותן כדי לתן ולהראות להן ממון.

[יד] זקנים משער שבתה, אלו זקנים שנלוו. בתוריהם גם הם שבתו ונעדרה ונאספה כל ששון וגילה כענין שנאמר (ירמיה ו' ל"ד) והשבתי מערי יהודה ומחוצות ירושלם קול ששון וגו'.

[טו] שבת משוש לבנה, מיום שחרב בית המקדש אין שמחה שלמה בעולם. נהפך לאבל מחלומה, תחת המחלות שהיונו עושין נהפך לאבל (תהלים קל"ז ו') אם לא אעלה את ירושלם על ראש שמחתה זה אפי' מקלה שמשמין ת"ל חן⁽¹⁴¹⁾ על ראשם בעת התננתם.

[טז] נפלה עטרת ראשנו, זו התורה שנמסרה ביד זרים. אוי נא לנו כי חטאנו, כי עונותינו חטו וחטאתנו מנעו הטוב ממנו. תנן התם במס' סוטה⁽¹⁴²⁾ בפולמוס של אספסיונס גזרו על עשרות כלות חתנים ועל האירוס ושלא תצא אישה בפולפורין בתוך העיר.

[יז] על זה היה דוח לבנו, אמר ר' אלעזר⁽¹⁴³⁾ בנו של ר' יוסי הגלילי ומה האשה הזאת על ידי שפורשת מבעלה שבועה ימים נקראת דוח (ראה ויקרא ט"ז ל"ג) אנו שפרשנו מבית חיינו הרי כמה שנים על אחת כמה וכמה שיחא דוח לבנו.

[יח] על הר ציון ששמים שנועלים הלבנו בו, ובכר⁽¹⁴⁴⁾ היו ר"ג ור' יהושע ור' אלעזר ור' עקיבא מחללין בדרך ושמעו קול המונה של רומי מאנטיפרס רחוק ק"ך מילין התחילו הם בוכין ור' עקיבא משחק, אמרו לו לר' עקיבא מפני מה אתה משחק, אמר להם ומפני מה אתם בוכים אמרו לו מיום הללו עובדים לאילולים ומקטרים לעצבים ויושבין לבטה ובשלוח ואנו בית הרום דגלי אלהינו נשרף באש ולא נבכה, אמר להם

ולכך אני משחק אם למכעיסיו כך לעושי רצונו על אחת כמה וכמה. שוב פעם אחת היו עולין לירושלם כיון שהגיעו לצופים קרעו בגדיהם כיון שהגיעו להר הבית ראו שועל יוצא מבית קדש הקדשים התחילו הם בוכים ור' עקיבא משחק, אמרו לו מפני מה אתה משחק אמר להם ומפני מה אתם בוכים אמרו לו מקום שכתוב בו (במדבר א' נ"א) והור הקרב יומת נתקיים בו הפסוק¹⁴⁵ דכתיב (ישעיה ח' ב') ואעידה לי עדים נאמנים את אוריה, ובי מה זה אצל זה, אוריה אצל זכריה. אוריה בבית ראשון וזכריה בבית שני, אלא מקיש נבואתו של זה לנבואתו של זה בנבואתו של אוריה נאמר (ירמיה כ"ו י"ח) ציון שדה תחרש (שם שם ב') וגם איש היה מתנבא בשם ד' אוריה בן שמעיה מקרית יערים וינבא בכל דברי ירמיה, וגם מוסיף על ענין ראשון, כשם שמביח המורשתו אמר ציון שדה תחרש וירושלם עיים תהיה והר הבית לבמות יער, כך אמר אוריה שנאמר וגם איש היה מתנבא (שאין) [שכן] אתה מוצא פסוק זה במיכה המורשתו וממנה אתה למד לאוריה, ובנבואת זכריה כתיב (זכריה ח' ד') כה אמר ד' עוד ישבו זקנים וקנות ברחובות ירושלם ואיש משענתו בידו מרוב ימים, דיאתיקי שמקצתה קימת כולה קימת ומתקיימין דברי אוריה מתקיימין דברי זכריה. עד שלא נתקיימה נבואתו של אוריה מתיירא אני על נבואתו מזכריה שאינ[ה] מתקיימ[ת] עכשיו נתקיימה נבואתו של אוריה בידוע שנבואתו של זכריה תתקום. כלשון הזה אמרו לו עקיבא נחמתנו עקיבא נחמתנו.

[יש] אתה ד', אמר הנביא רבונו של עולם (ראה תהלים ק"ב כ"ח) אתה הוא ושנותיך לא יתמו אתה ד' לעולם תשב וידך בכל משלה. [ב] למה לנצח תשבחנו, הלא אתה מלכו של עולם ואין וולתך אלהים ואין מבלעדיך מושיע למה הארכת עלינו הגלות. [כא] השיבנו ד' אליך ונשובה, בירושלם עיר קדשך בבתחלה. ונשובה, ונשוב בת', כלומר תתן לנו לב ונשובה אל מצותיך ונשוב לקדמותינו. חרש ימינו כקדם, כימי עולם ובשנים קדמוניות כי הכל [ב] ירך ואין מי מעכב.

[כב] כי אם מאס מאסתנו. אעפ"כ שמאס מאסתנו. קצפת עלינו עד מאד, על דם נקי ששפכנו עד מאד על שהרבינו להבעים עד מאד אף על פי בן השיבנו ה' אליך ונשובה חרש ימינו כקדם אמר¹⁴⁶ ר' חלבנו עתיד הקדוש ברוך הוא לעשות מחול לצדיקים בגן עדן והוא יושב ביניהם וכל אחד ואחד מראהו באצבע שנא' (ישעיה כ"ה ט') ואמר ביום ההוא הנה אלהינו זה קוינו לו ויושיענו זה ד' קוינו לו נגילה ונשמחה בישועתו והקדוש ברוך הוא עתיד לבנות חרבות ירושלם בענין שנאמר (יחזקאל ל"ו ל"ז) אני ד' בניתי

הנהרסות נשעתי הנשמה. ונוכה לראות מלכות משיח בן דוד במהרה
בימינו ונאמר אמן.

נשלם פירוש איכה.

אתה תקום תרחם ציון ותקבץ נדחי ישראל כבראשון ויובת לך
שם תורה ודחי שלמים וגם ודחי נדבה.

Berichtigungen zum hebräischen Theil.

S. 3 Z. 19 st. ירמיה ח' ט"ז l. ירמיה ט' י"א, das. Z. 20 ist nach הארץ d. W. נצחה zu ergänzen. S. 5 Z. 3 vor אחי zu ergänzen (שה"ש ד' ח'), das. Z. 7 st. השרת l. עשרת, das. Z. 12 nach בחלות füge hinzu החיבה. S. 6 Z. 13 nach לכם l. בכיה. S. 7 Z. 5 st. וכל l. וכל, das. Z. 11 ist nach נפשי d. W. יוגי zu ergänzen, das. Z. 18 vor לא l. כי.

---

das Wort מאן von מאה Mass ab. Der Urheber dieser Erklärung ist Saadia in seinem Commentar zu Jes. 9, 4 וְאֵן כִּדְּכִיל יִכְמִיל

vgl. auch Ibn Balaam's Commentar das. (ed. Derenbourg in der Revue des Etudes juives, Band 18 [1889] p. 79: הו ענר אלמפכר מן סאה: אלדי הו אלכיל במעני אנה כול לה באלכיל אלדי באל לגורה עליו מעני במדה (שאדם מורד מורדן לו).

129) Vgl. A. Geiger's Nachgelassene Schriften V, p. 51 ff.

129 a) Bibelt. hat מנכרים vgl. de Rossi variae Lectiones, vol. III p. 205.

130) Babli Taanit 22 b.

131) Vgl. Th. Nöldeke, Alttestamentliche Litteratur p. 144.

133) Das Wort עיר ist nach עליני zu setzen.

133) Dieses ס"א findet sich wörtlich in Kara's Commentar und es dürfte hiermit ein fernerer Beweis geliefert sein gegen die Behauptung Buber's (Einleitung p. 60 A. נ"ב), der diese Erklärung in Raschi finden wollte.

134) Echa rabb. z. St.

135) Vgl. Kara's Commentar in der Ausgabe von Hübsch. Dasselbst werden beide Erklärungen angeführt, jedoch wird letztere aus grammatikalischen Gründen verworfen, da דוּנָה mit Dages (Kara hatte in seinem Bibelt. דוּנָה mit Dages, vgl. Hübsch z. St.) nicht diese Bedeutung haben kann. Vgl. Gesenius, Hebr. Gramm. 25. Aufl. p. 200 Anm. 9.

136) Vgl. Babli, Taanith f. 29.

137) Babli, Berachoth 42.

138) Im Ms. Jellinek heisst es אר"פר"ו. Buber, Einleitung p. י"ה liest אכפר"ו und löst es in αποστραφ auf.

139) Echa rabb. z. St.

140) Ibid.

141) Vgl. Babli, Baba batra 60 b. Die Abbreviatur ח"ך ist in היה לחתן כלה aufzulösen.

142) Babli, Sota 49 a.

143) Echa rabb. z. St.

144) Babli, Makkot 24 a.

145) Nach שועלים הלכו בו ולא נתקיים בו הפסוק sind die Worte רכתי zu ergänzen, wie es im Talmud a. a. O. heisst. Nach רכתי sind die Worte אני מצחק לך einzuschieben, mit denen im Talmud a. a. O. die Antwort des R. Akiba beginnt.

146) Talmud babli, Taanith 31.

115) Buber in seiner Einleitung zu Lekach Tob p. י"ח löst das Wort אַמְנִינָא in *μᾶνία* (Wahnsinn) auf; vgl. auch Delitzsch, biblische Psychologie p. 247.

115 a) Ueber die Lesart ישנה vgl. de Rossi, *variae Lectiones* vol. III p. 245.

116) Vgl. Echa rabb. z. St. הצניע ist in הוצאה zu emendieren.

117) Vgl. Sanhedrin 23 a.

118) Vgl. Baba bathra 93 b.

119) Bibeltext hat אהם בירי בית ישראל.

119 a) Nach בנין sind wahrscheinlich die Worte משימין מכוה zu ergänzen. Vgl. auch Echa rabb. z. St.

120) Ibid. z. St. Das Ms. hat מעניניה was hier keinen Sinn giebt. Wir emendieren nach Midrasch z. St. מנהיגות.

121) Ibid.

122) Ibid.

123) Dieses ס"א findet sich wörtlich in dem Commentar Kara's. Der hier erwähnte משה ר' wird im Msc. Jellinek zu Vers 7 citiert (vgl. das Citat bei Buber, Einleitung p. כ"ג), was aber unrichtig ist, da er in allen Recensionen von Kara's Commentar zu Vers 6 wie bei uns angeführt wird. Buber's Vermutung a. a. O., dass unter dem hier angeführten R. Mosche יקחיאל gemeint sei, ist falsch. Bei Kara wird dieser R. Mosche unter משה ברומא angeführt. Vgl. über ihn Berliner, *Geschichte der Juden in Rom* T. II a p. 28.

124) Nach שהי ist das Wort שוחין zu ergänzen. Vgl. das Citat aus Ms. Jellinek bei Buber, Einleitung p. כ"ג.

125) In Ms. Jellinek ist die Angabe der Bibelstelle nicht richtig, was wahrscheinlich auf Rechnung des Abschreibers zu setzen ist. Die Behauptung Buber's a. a. O. p. י"ח, dass Tobia die Bibelstellen aus dem Gedächtnisse niedergeschrieben hat, dürfte hiermit widerlegt sein.

125 a) Bibelt. hat מקומו u. אים.

126) Vgl. Raschi zu Ketubot 10 b sv. צפר עירס und Dunasch, Kritik gegen Menachem p. 91.

126 a) Dies ס"א findet sich wiederum in Kara's Commentar. In der Ausgabe von Jellinek (*Commentarien u. s. w.*) p. 47 ist die Stelle zum Teil corrumptiert; bei Hübsch ist die Stelle ausführlicher und deutlicher; ebenso in Dibre Chachamim p. כ"ב. Unter der Abreviatur ר"ח ist also keinesfalls Raschi gemeint, wie Buber a. a. O. p. 60 Anm. כ"ב annimmt.

127) Vgl. Babli Gittin 56 b.

127 a) So am Rande, das Ms. hat לישראל.

128) Tobia liefert hier eine Erklärung zu Jesaja 9, 4 und leitet

qui [a] grande malventure). In der Ausgabe von Jellinek (Kommentarien u. s. w.) pag. 41 lautet die Stelle wie folgt: גרנמלוי"א ודרור בלע"ז. Jellinek a. a. O. glaubt dieses französische Citat in „je ressemble voir“ aufzulösen. Wir glauben aber richtiger auch hier „grand mal a vu“ zu lesen. Die Worte חוספת ממור הגדול רש"י zu lesen. Die Worte חוספת רש"י rühren wahrscheinlich von einem späteren Abschreiber her, der die Quelle dieser Erklärung nicht kannte. Und somit dürfte die Behauptung Buber's (Einleitung, pag. 60 Anm. נ"ב) mit Berufung auf diese Stelle, dass Tobia Raschi benutzt hat, hinfällig sein, zumal sich diese Erklärung bei Raschi nicht findet.

96 a) Echa rabb. z. St.

97) Ibid.

97 a) Der Bibelvers ist nicht genau citirt.

97 b) ist wahrscheinlich in במחשבים zu emendieren.

98) Vergl. Berachoth 32b.

99) Nach Barth, Etymologische Studien (Leipzig 1893) pag. 9

ist hier an das arab. شَمِت „Jemal's Bitte verweigern“, zu denken.

100) Vergl. Talmud babli, Megilla 11a und Kiduschin 72a.

101) Vergl. Schebiit 4, 6. arab. فسح.

102) Vergl. Echa rabb. zu 1, 2.

103) Vergl. Jebamoth 167b, arab. كَفَس. Die 3 Worte כּוּזַשׁ לִשְׁנָן

fehlen bei Jellinek.

104) Echa r. z. St.

105) Ibid.

106) Diese Bibelstelle ist zusammengesetzt aus Jesaja 43, 19 und Jer. 31, 21. Der Vers ist nicht genau citirt.

106 a) Ibid. Der von Tobia angeführte Bibelvers wird in Echa rabb. nicht citirt.

107) Vergl. Lekach Tob zu Genes. 49, 5.

108) Echa rabb. z. St.

109) Ibid. z. St.

110) Vgl. Echa rabb.

111) Vgl. Echa rabb. z. St. u. Midr. rabb. z. Deuter., Parscha 2.

112) Vgl. Talmud babli, Nedarim 32b.

112 a) Msc. hat לקניניי.

113) Ueber die Lesart עוהו vgl. Variae lectiones von de Rossi, vol. IV p. 78b.

114) Statt מקום ist במקום zu lesen und vorher der Buchstabe נ zu setzen. מנגינתם ist nach Tobia ähnlich מנגינתם v. רגן nach dem Gesetz des Consonantenwechsels des נ und ר. Unter dem folgenden Beispiele ist נבוחררנצר (Jer. 21, 7) gleich נבוחרנצר (ibid. 29, 1 u. ö.) gemeint. Vgl. auch Lekach Tob zu Gen. 14, 20.

Immanuel ben Salomo in seinem Kommentar zu Threni pag. 21 diese Stelle. Er beruft sich auf Ganach, den Urheber dieser Erklärung (vergl. sein Wörterbuch Rad. חכס, wo Folgendes zu lesen ist: (ויהמוס כגן סכו יחמוס כגפן בסרו נחמסו עקביך כלה נתר ועתיק). Vergl. auch David Kimchi in seinem Kommentar zu Jerem. 13, 22 und in s. Wörterbuch Rad. חכס.

80) Vergl. Echa rabb. z. St. Statt ר' חייא hat Echa rabb. ר' חגי.

81) Vergl. Echa rabb. z. St. Statt ונועצין lies ונוצחין (vergl. Talmud Babli, Beza 7 b דקר נועץ).

81a) Vergl. Talmud babli, Nidda 70 b.

81b) Vergl. Echa rabb. z. St., wo es ר' חנינא statt ר' הנא heisst.

82) Diese Erklärung findet sich fast wörtlich in Kara's Kommentar.

83) Dieses ס"א steht in unserem ms. am Rande. Es findet sich in allen Recensionen des Kommentars Kara's und ist zweifellos aus diesem in den unserigen gedrungen.

84) Echa rabb. z. St.

85) Ibid. z. St.

86) Ibid. z. St.

87) Ibid. z. St.

88) Ibid.

88a) Ibid. z. St.

89) Ibid. z. St. und Pesikta rabbati (ed. Friedmann) pag. קע"ג.

90) Ibid. z. St., vergl. auch Talmud babli, Sanhedrin 104 b.

91) Nach dem Worte אשר sind wahrscheinlich die Worte גור מימי zu ergänzen. Fast wörtlich findet sich diese Erklärung in Kara's Kommentar bei Jellinek pag. 40. Es heisst daselbst: השלים דברו אשר גור מימי קדם שהיתה גורה מימי משה והשיבותי את מקדשכם.

92) Die Erklärung von קומי bis הרנה ist wiederum aus Kara in unsern Kommentar gekommen. Der angeführte Bibelvers ist sowohl bei Kara als auch bei uns falsch citiert, es muss ויעבור statt ויעבור heißen.

93) Vergl. Babli, Tamid 32 b.

94) Vergl. Talmud babli, Joma 38 b.

95) Talmud babli, Sanhedrin 96 a.

95a) Bibelt. hat עם מלא ימים וקן.

95b) Vergl. Echa z. St., wo dieser Midrasch dem ר' יהושע בן לוי in den Mund gelegt wird, während Jalkut Schimoni z. St. ebenfalls ר' יהושע דסכנין hat.

96) Dieses ס"א ist wiederum von dem Abschreiber dem Kommentar Kara's entnommen. In der Ausgabe von Hübsch lautet die Stelle: יישוי ציל אדם כי גרנט מאלוינטורא (je suis ce l'homme

- 58) Vergl. Echa rabb. pag. נט.
- 59) Echa rabb. daselbst. Statt *זי תחת נין* muss es wahrscheinlich *זי תחת נין* heißen. Vergl. auch Ibn Ezra in seinem Kommentar zu Sacharja 3, 1—8.
- 60) Talmud babli, Sanhedrin 96b.
- 61) Vergl. Echa rabb. z. St. und Talmud babli Ta'anith 22b.
- 62) Echa rabb. St.
- 63) Ibid.
- 63a) Echa rabb. z. St.
- 64) Vergl. Pesikta rabbati (ed. Friedmann, Wien 1880) pag. ביד. Diese Erklärung findet sich wörtlich im Kommentar Kara's bei Jellinek (Kommentarien u. s. w.) pag. 39 und im Dibre Chachamim pag. 19; bei Hübsch fehlt diese Stelle.
- 65) Ibid. bis *הנה שבעים*. Die Worte *זי תחת נין* bis *זי תחת נין* sind irrtümlich in die Ausführung des *זי תחת נין* hineingeraten und bilden einen selbständigen Midrasch, der in Echa rabb. vor *זי תחת נין* steht.
- 66) Vergl. Talmud babli, Sabbath 119b.
- 67) Vor *זי תחת נין* ist *זי תחת נין* hinzuzufügen.
- 68) Vergl. Talmud babli ibid.
- 70) Vergl. Echa rabb. II, 1.
- 71) Vergl. Echa rabb. z. St.; daselbst wird von der defecten Schreibart des Wortes *זי תחת נין* nichts erwähnt. R. Tobia muss offenbar an die defecte Schreibart des Wortes *זי תחת נין* in Jesaja 66, 1 gedacht haben, das wohl nach seiner Auffassung dem *זי תחת נין* zu Grunde gelegen hat.
- 72) Vergl. Echa rabb. z. St. und Talmud Jeruschalmi, Megilla c. III, Halacha 1 und Kethuboth c. XIII, Hal. 1.
- 73) Echa rabb. z. St. und Jeruschalmi, Ta'anith 22
- 74) Echa rabb. z. St. die Worte *זי תחת נין* ergeben keinen Sinn. In Echa rabb. z. St. dafür: *התחילו מדברים זר פין אותא עבד לזי תחת נין*.
- 75) Ibid. z. St.
- 76) Ibid. z. St.
- 77) Vergl. Echa rabb. z. St., Jeruschalmi, Sanhedrin cap. XI, Halacha 3 und Pesikta rabbati (ed. Friedmann) pag. קטז.
- 78) Echa rabb. z. St.
- 79) Dieses *זי תחת נין* findet sich wörtlich in dem Kommentar Kara's bei Jellinek (Kommentarien u. s. w.) pag. 39. Das Wort *זי תחת נין* ist eine Abbreviatur des Wortes *זי תחת נין*, der stehende Ausdruck Kara's, mit welchem er seine Erklärung einleitet. Jellinek a. a. O. konnte den Sinn dieser Erklärung nicht herausfinden. Vergleicht man hierzu den Kommentar Kara's in der Ausgabe von Hübsch und im Dibre Chachamim pag. זיח, wo es heisst: *התחילו מדברים זר פין אותא עבד לזי תחת נין*, so sieht man, wieso Kara zu der Bedeutung des Wortes *זי תחת נין* „entblößen“ kam. Ebenso erklärt

neueren Exegeten erklären es als gedehnte Form von נרה, das zu Fliehende.

44) Vergl. Echa rabb. z. St.

44 a) Vergl. Echa rabb. zu I, 2.

45) Vergl. Echa rabb. z. St. und Talmud babli, Jebamoth 16b.

45 a) Vergl. seine Unterscheidung der Synonima נכח und ראה zu 5, 1.

46) Vergl. Echa rabb. z. St.

47) Ibid.

48) Diese zweite Erklärung findet sich in Kara's Kommentar in der Ausgabe von Hübsch. Sicherlich ist diese Erklärung, wie die Bezeichnung ס"א andeutet, durch den Abschreiber in unseren Kommentar eingedrungen. Die Worte von כלומר bis ועיקרם fehlen übrigens bei Hübsch. Sie dürften unseres Erachtens eine Erweiterung des Abschreibers sein. Statt der Worte במקום, die hier keinen Sinn ergeben, liesse sich vielleicht במקום lesen, was dem Sinne nach dem folgenden ועיקרם gleich wäre.

49) Bei Jellinek findet sich פשעי בידו ענינו לפי מקומו נקשר או נהחבר. Kimchi führt diese Erklärung wörtlich in seinem Wörterbuche an, ebenso Immanuel ben Salomo (lebte im 14. Jahrh. in Italien) in seinem Kommentar zu den Klageliedern (Parma 1881) fol. 11. Vergl. auch Tanchum Jeruschalmi z. St.

50) Die Worte דוננים, רוננים, welche sich auch bei Jellinek finden, sind unverständlich. Wahrscheinlich ist hierfür דורנים und דורנים zu lesen, die Bezeichnung für einen Volksstamm in Genes. 10, 4 (דורנים) und 1. Chron. 1, 7 (דורנים). Ebenso verweist Ibn Esra im Zachôth bei Erwähnung dieser Regel auf die angeführten Bibelstellen. Vergl. oben S. 17 Anm. 40 und Lekach Tob zu Genes. 10, 4.

51) Vergl. Talmud babli, Chulin 77b und Salomon Norzi im Minchat Schai zu Maleachi 2, 3.

52) Vergl. Echa rabb. z. St.

53) Tobia hat die Schreibart לוא plene gegen unsere Masora.

54) Dieselbe Erklärung giebt auch Tanchum Jeruschalmi zur Stelle בקרבי מכל מקרבי ויכונן אלא במעני המים מכל והנותר כבשר וכלהם. Den hier als Beleg angeführten Bibelvers hat übrigens auch Tobia zu Vers 3 citiert. Diese Erklärungen (vergl. oben Anm. 26 und 49) dürften ein fernerer Beweis sein für die Behauptung Jellinek's (Kommentarien u. s. w. pag. 9), dass Tanchum unsern Tobia benutzt hat.

55) Vergl. Kara's Kommentar zu Jerem. (ed. Schlossberg) zu dieser Stelle.

56) Vergl. Echa rabb. z. St. und Talmud babli, Gittin 57b.

57) Echa rabb. z. St. und Babli daselbst 58a.

22) Vergl. Echa rabb. z. St., wo es נקשרות statt נישרות heisst; letztere Lesart dürfte dem Sinne nach die richtigere sein. Die Emendation Reifmann's (Beth-Talmud, IV, pag. 182) des Wortes נישרות in נשירות ist nicht einleuchtend.

23) Vergl. Echa rabb. z. St.

24) Bei Jellinek pag. 50 b ist die Reihenfolge שאומות העולם אובלין בגלותן ומשמחין.

25) Die drei Worte אינו יוצא מעיני fehlen bei Jellinek.

26) Ebenso erklärt Tanchum Jeruschalmi in seinem Commentar zu Threni diese Stelle.

27) Bei Jellinek a. a. O. ע"א. Vgl. auch p. 26 Anm. 54.

28) Vergl. Echa rabb. 1, 3, wo es ר' יודן בר' נחמיה heisst.

29) Echa rabb. a. a. O. ועין אחת נחונה על לבו.

30) Das Wort הדרכים fehlt bei Jellinek.

31) Dieselbe Erklärung giebt Kara zu dieser Stelle.

32) Echa z. St. hat ר' יצחק.

33) Echa rabb. z. St.

34) Vergl. Echa rabb. z. St. und Gittin 56 a. Statt עשה liesse sich vielleicht besser היה lesen. Vgl. auch Grätz, Geschichte der Juden III (1. Aufl.), p. 423 Anm. 2.

35) Dieselbe Erklärung giebt die Vulgata; locutus est. Vergl. auch Schneedorfer, die Klagelieder des Jerm. zu dieser Stelle.

35 a) דוגמה liesse sich vielleicht in לדוגמא emendiren.

35 b) Echa rabb. z. St. hat ר' יהודה.

36) Diese Erklärung findet sich wörtlich im Dibre Chachamim pag. 17 und im ms. Berol. cod. 514 pag. 435, welcher Commentar Kara angehört (Berliner, Pletath Soferim pag. 25). In dem von Hübsch veröffentlichten Commentar Kara's zu den Klageliedern fehlt diese Erklärung. Wir glauben, dass dieselbe auch von den andern Recensionen Kara's zu scheiden ist, denn es ist für jeden, der die Erklärungsweise desselben kennt, ausgemacht, dass diese mehr midraschartige Erklärung unmöglich aus Kara's Feder geflossen ist.

37) Vergl. Echa rabb. z. St.

38) Echa rabb. z. St.

39) Echa rabb. z. St. hat statt יוסף ר' יוסף die Worte יחמה יוסף. Die Lesart Tobias scheint richtiger zu sein.

40) Vergl. Echa rabb. zu St. und Talmud babli, Sabbath 32 a.

41) Vergl. Raschi's Commentar z. St.

42) Das scheinbar überflüssige Nomen חמא erklärt Tobia als Verstärkung des Verb. fin., wie sonst der Infinitiv absolutus. Vergl. Ew. § 281.

43) Tobia leitet ab נדרה von נדר, sich hin und her bewegen, flüchtig sein, ebenso andere jüdische und christliche Exegeten. Die

Anmerkungen.

- 1) Diese Ansicht beruht auf der Talmudstelle Baba batra fol. 15b nach der Job zur Zeit Jakob's lebte.
- 2) Vergl. Talmud babli, Baba batra 15, Moed katon 26a.
- 2a) Ungenauer Auszug aus Jer. 36.
- 3) Vergl. Talmud babli, Sabbath 20a.
- 4) Vergl. Echa rabbati (ed. Leipzig, 1864) pag. ט"ז.
- 5) Echa rabb. a. a. O. hat עזאי.
- 6) Vergl. Talmud babli, Sanhedrin 104 und Echa rabb. pag. 100.
- 7) Vergl. Jalkut Schimeoni zu Echa rabb. 1, 1.
- 8) Vergl. Midrasch Tadsche in Epstein's Beiträgen (Wien 1887) pag. 37.
- 9) Vergl. Talmud babli, Sanhedrin 104 und Echa rabb.
- 10) Vergl. Talmud babli, Sanhedrin 104.
- 10a) Statt שְׁעִיבָהּ ist wahrscheinlich שֵׁשׁ בָּהֶם zu lesen.
- 11) Vergl. Echa rabb. pag. ג"א, Talmud babli, Joma 26 und Pesachim 64b.
- 12) Vergl. Echa rabb. 1, 1, wo es אָבָא statt אָבָהּ heisst, vergl. auch ibid. 2, 4, wo dieser Midrasch dem ר' אִיבִי in den Mund gelegt wird.
- 13) Vergl. Ibn Esra zur Stelle.
- 14) Vergl. Echa rabb. 1, 1.
- 15) Echa rabb. a. a. O. hat הוּנָא.
- 16) Echa rabb. z. St.
- 17) Echa rabb. 1, 1.
- 18) Ibid. z. St.
- 18a) Vergl. Talmud babli, Sanhedrin 104b; Ta'anith 29b; Talmud Jeruschalmi 20b.
- 19) Bibeltext hat הָהוּא, während Jerusch. a. a. O. ebenfalls הוּא hat.
- 20) Ebenso Jerusch. a. a. O. Babli a. a. O. hat fehlerhaft הַיּוֹם statt הַלַּיְלָה.
- 21) Vergl. Babli, Sanhedrin 104b und Echa rabb. a. a. O.

sonstigen Handschriften des Lekach Tob hat Buber in seiner Einleitung zum Pentateuchkommentar des Lekach Tob pag. 5 aufgezählt und näher beschrieben.

Noch wäre hier zu erwähnen, dass der in cod.¹²⁾ Zürich 208, 51 befindliche Kommentar zu Ruth irrtümlich Kara zugeschrieben wird. Er gehört vielmehr unserem Tobia an. Bamberger hat nämlich in seiner Ausgabe des Lekach Tob aus ms. München die abweichenden Stellen des Lekach Tob zu Ruth in ms. Angelica angeführt, und diese Stellen stimmen mit denen in ms. Zürich 208, 51¹³⁾ soweit wir in Erfahrung bringen konnten, wörtlich überein.

Zum Schlusse sei hier noch bemerkt, dass die Angabe der im Kommentar citirten Bibelstellen sowohl, als auch die Einteilung des Kommentars in kleinere Absätze von uns herrühren.

---

¹²⁾ Der cod. ist klein Oktav, auf Pergament geschrieben. Es befinden sich in demselben ein Commentar des A. ibn Esra auf alle 5 Megilloth, sowie ein Commentar des David Kimchi auf die מקראות, ferner einige Stellen aus dem Buch Sohar und ein Commentar zum Tractat Aboth von Samuel ben Nobou. Das Titelblatt zum Commentar zu Ruth zeigt schöne, zum Teil schon verblasste Verzierungen, wie überhaupt die Schrift selbst an vielen Stellen verblasst und schwer lesbar ist. Der Commentar zu Ruth erstreckt sich von pag. 462—469. Viele Stellen besonders die Anfangsstellen der Verse sind mit farbiger Tinte geschrieben.

¹³⁾ Epstein in Hachöker I pag. 31 Anm. 2 hat eine Stelle aus ms. Zürich angeführt, hierbei die Abbreviatur ז, die nach cod. München זנאמר bedeutet, in ז aufgelöst und das Wort זנאמר ergänzt. Epstein wurde zu diesem Irrthume veranlasst, weil er die folgenden Worte זנאמר u. s. w. als eigene Worte des Verfassers ansah; in Wahrheit aber sind sie eine Bibelstelle Prov. 31, 26.

sammenwirkens beider Männer nicht zu. Wenn sich Kara⁸⁾ in seiner Textdeutung von Agada und Midrasch gänzlich fernhält und sich vollständig für die einfache Worterklärung entscheidet, räumt Tobia beiden Auslegungsarten gleiche Rechte ein. Auch äusserlich lassen sich die Zusätze und Glossen Kara's zu Raschi's Kommentar von den Kara angehörenden Bestandteilen in unserm Kommentar dadurch unterscheiden, dass sich in ersterem⁹⁾ Kara stets als Autor der betreffenden Erklärungen nennt, während dies in unserem Kommentar nicht der Fall ist. Aus all diesen Gründen glauben wir zur Annahme berechtigt zu sein, dass die Kara angehörenden Stellen des Kommentars Tobia's einem mit ersterem Exegeten vertrauten Abschreiber zuzuschreiben sind. Zusätzen von seiten der Abschreiber begegnen wir an vielen Stellen seines Pentateuchkommentars,¹⁰⁾ und es dürfte daher auch in unserm Kommentar dies der Fall sein.

Die Handschrift, nach welcher wir den Kommentar zu Threni herausgeben, befindet sich (cod. hebr. Nr. 77) in der Münchener Hof- und Staatsbibliothek. Ueber die Beschreibung dieser Handschrift siehe Steinschneider's Catalog der hebr. Handschriften der Münchener Hof- und Staatsbibliothek; Buber, Sammlung agadischer Kommentare (Wilna 1886) pag. 8 Anm. 2 und Bamberger, pag. 45.¹¹⁾ Die

⁸⁾ Vgl. Einstein a. a. O. pag. 37 ff.

⁹⁾ Vgl. Einstein a. a. O. pag. 24 Anm. 2 und Zunz, zur Geschichte und Literatur pag. 196 Note e.

¹⁰⁾ Vgl. Buber, Einleitung pag. 16. Ueber die in unserem Commentar erwähnten Zusätze von Raschi wird an den betreffenden Stellen die Rede sein.

¹¹⁾ Die Uebersetzung Bamberger's a. a. O. für die auf dem ersten Blatt der Handschrift befindliche Notiz über den Besitzer der Handschrift: קטן הרופאים „der kleine unter den Aerzten“, ist unrichtig, es ist: קנין הרופאים „das Erworbene der Aerzte“ zu lesen, wie auch Buber a. a. O. liest, da auf die „Besitzergreifung“ קנין im Folgenden Bezug genommen wird, was bei der Lesart קטן הרופאים nicht zu verstehen ist.

von seiten der Abschreiber, wie wir dies an den betreffenden Stellen nachweisen.

Mit Hilfe dieser äussern Merkmale lässt es sich im grossen Ganzen nachweisen, dass der Kommentar geistiges Eigentum Tobia's ist, aber es lassen sich andererseits wieder Stellen ausscheiden, die sich theils wörtlich, theils dem Sinne nach in Kara's Kommentar⁵⁾ zu Threni wiederfinden. Auf welche Weise diese fremden Zusätze und Erklärungen in unsern Kommentar gekommen sind, ist nicht leicht zu erklären. Als Glossen Kara's können sie, wie weiter ausgeführt werden soll, nicht aufgefasst werden. Wenn auch Kara die Kommentarien Raschi's mit zahlreichen Glossen und Zusätzen versehen hat, so ist dieser Umstand durch das innige Verhältnis zu erklären, in welchem Kara zu Raschi stand. Kara war nämlich, wenn auch kein Schüler Raschi's,⁶⁾ so doch ein eifriger Verehrer desselben und hat jedenfalls durch den regen Verkehr im Hause Raschi's reiche Belehrung und Förderung in seinen exegetischen Studien von demselben erhalten. Dies geht aus den Stellen hervor, in denen Raschi von Kara mit grosser Ehrerbietung erwähnt wird.⁷⁾ Diese Umstände mögen wohl Kara zu einem näheren Eingehen auf die Kommentarien Raschi's veranlasst haben, welche Gründe aber in bezug auf den Kommentar Tobia's nicht in Betracht kommen können. Denn die Verschiedenheit der Auffassung Kara's und Tobia's von den Zwecken und der Art und Weise der Bibelexegese lässt die Annahme eines literarischen Zu-

---

⁵⁾ Der Commentar Karas zu Threni liegt in vier Recensionen vor: 1) Ms. Breslau 104. 2) im Dibre chachamim (ed. Aschkenasi, Metz 1849) p. 17—23. 3) bei Jellinek a. a. O. 4) bei Hübisch (die 5. Megilloth, Prag 1866). Auch cod. Berol. 514 enthält einen handschr. Commentar Kara's zu den Klageliedern, der völlige Uebereinstimmung zeigt mit dem gedruckten Commentar im Dibre chachamim. Vgl. Berliner, Pletath Soferim p. 21 und Einstein, R. Josef Kara und sein Commentar zu Kohelet p. 31.

⁶⁾ Vgl. Einstein a. a. O. p. 18 ff. und Anm. 1.

⁷⁾ Vgl. die hierfür angeführten Beispiele bei Einstein a. a. O.

e) Tobia's Commentar zu Threni.¹⁾

Die Charakteristik der Erklärungsweise Tobia's zum Pentateuch gilt auch von der zu den 5 Megilloth. Agadische und einfache Schriftauslegung gehen auch hier Hand in Hand, indem bald ersterer bald letzterer grösseres Gewicht eingeräumt wird. Wie in seinem Commentar zum Pentateuch²⁾ begegnen wir auch hier³⁾ Anspielungen auf Zeitverhältnisse. Die Schicksalsschläge, von denen die damaligen Juden betroffen wurden, entlocken ihm bittere Klagetöne. Aber er thut dies „nicht Hass um Hass lehrend, sondern — hoch über dem Gemeinen — die Gebete um Segen und Gedeihen für die christlichen Regierungen und Länder empfehlend“. (Salfeld a. a. O.)

Was das Aeussere seines Kommentars zu Threni anlangt, so begegnen wir auch hier der schon oben als typisch bezeichneten Citationsformel כענין שנאמר fast in jedem Verse. Ein einzig dastehender Ausdruck im Sprachgebrauch Tobia's ist der zu 3, 15 אין לו דמיון במקרא⁴⁾ womit er das ἀπαξ λεγόμενον הכפשוני bezeichnet. Häufig kommen in unserem Commentar, wie auch sonst, die Ausdrücke ד"א und ס"א vor. Während immer die mit ד"א eingeleitete Erklärung von Tobia selbst herrührt, sind die mit ס"א beginnenden Erklärungen Zusätze

¹⁾ Jellinek hat aus seinem Ms. des Lekach Tob zu den 5. Megilloth Specimina zu Threni in den von ihm edierten Commentarien zu Esther, Ruth und den Klageliedern von R. Menachem b. Chelbo, R. Tobia b. Elieser und R. Josef Kara u. s. w. (Leipzig 1855) mitgeteilt.

²⁾ Zu Lev. 22, 23.

³⁾ Zu Threni 5, 9; H. L. 5, 8, vgl. auch Salfeld im Magazin für die Wissenschaft des Judentums, 5. Jahrg. (1878) p. 114, Anm. 13.

⁴⁾ Ueber die verschiedenen Bezeichnungen der ἀπαξ λεγόμενα bei Raschi, siehe Zunz zur Geschichte und Literatur p. 67. Unter denselben findet sich auch das אין לו דמיון unseres Tobia.

scheidet er in folgender Weise: Ersteres bedeute das Aussehen eines Dinges, letzteres die Form, Bildung desselben⁵¹⁾

Wir wollen auch auf einige äussere Merkmale Tobia's in seiner Exegese aufmerksam machen, die unseres Erachtens als Anhaltspunkte dienen können, die Echtheit mancher Stellen in seinen Kommentaren zu prüfen. Seine Berufung auf Bibelstellen leitet er sehr oft mit der Citationsformel: **נענין שנאמר**⁵²⁾ ein. Gelegentlich erklärt Tobia auch anderwärts vorkommende Bibelstellen,⁵³⁾ und er giebt somit Beispiele seiner exegetischen Richtung über den Pentateuch und die 5. Megilloth hinaus. Zuweilen macht Tobia in seinen Erklärungen sich selbst Einwände und weist sie wieder zurück.⁵⁴⁾ Seinen Leser redet Tobia gewöhnlich in der 2. P. sing. an.⁵⁵⁾ Er wendet sich oft an ihn mit den Worten **דע והבן** oder **ללמודך**.

Eigentümlich im Sprachgebrauch Tobia's ist der bei ihm häufig vorkommende Ausdruck: **עונה** im Sinne von Bezug haben, sich beziehen auf etwas.⁵⁶⁾

⁵¹⁾ Zu I. Mos. 1, 26: **במה בין צלם לדמות אלא שהצלם הוא על תואר**. מראית הדבר והדמות הוא תיקון הפנים.

⁵²⁾ Vgl. die angeführten Beispiele bei Buber, Einleitung p. iv. Sehr oft bedient sich Tobia dieser Worte in seinem Kommentar zu Echa.

⁵³⁾ Zu V. Mos. 30, 11 wird zugleich eine ausführliche Erklärung für Jesaia 28, 24 gegeben, zu I. Mos. 6, 11 erklärt er gelegentlich das Wort **נה** Ezech. 7, 11. Vgl. auch zu Echa 4, 18 und unsere Anm. daselbst.

⁵⁴⁾ Diese Einwürfe werden eingeleitet mit **ואם שמא האמר** oder **ואם תאמר** und abgewiesen durch **בצורך תשובתך** oder **לכך נאמר**, vgl. II. Mos. 16, 35, wo er sich dieser Worte vielfach bedient.

⁵⁵⁾ Ibid. Anders Raschbam. Vgl. Rosin, Samuel ben Meir als Schrifterklärer, p. 66, Anm. 1.

⁵⁶⁾ Vgl. I. Mos. 1, 14 **להבדיל עונה על האור**, II. Mos. 30, 35 **עונה** ו**אם על השם הוא עונה**, ibd. 27, 19 **עונה** על מעשה, vgl. ibd. 27, 19 **עונה** ו**אם על השם הוא עונה**. Rosin a. a. O. p. 157 hat auf diesen Ausdruck bei Raschbam und Menachem b. Salomo aufmerksam gemacht. Vergl. das arab. **يعنى**.

Die Namen der Buchstaben werden bei ihm fast immer als Masculina construiert.⁴⁴⁾ Er beachtet auch das ה des Artikels.⁴⁵⁾ Das Dagesch und Raphe ist ihm nicht fremd.⁴⁶⁾

Diese Beispiele dürften genügen, uns ein Urteil zu bilden über die grammatikalischen Kenntnisse Tobia's. Es ist daher auch begreiflich, dass er an mehreren Stellen seines Kommentars auf den Unterschied zwischen Synonyma eingeht. So erklärt er zum Beispiel den Unterschied zwischen den Verben אמר und דבר in folgender Weise: Ersteres findet sich im Verlaufe einer Mitteilung oder eines Gesprächs, letzteres bei Beginn eines solchen.⁴⁷⁾ Den Unterschied zwischen דבק und נשנ erklärt er dahin, dass ersteres dem Ziele nahe sein, letzteres dagegen ans Ziel gelangen, ausdrücke.⁴⁸⁾ Ferner findet Tobia einen Unterschied in der Bedeutung der Synonyma ראה, נכט und שקה.⁴⁹⁾ ראה bedeute das Sehen in die Ferne, נכט das Sehen in die Nähe (vor Augen haben),⁵⁰⁾ שקה dagegen von einer Höhe herniedersehen. Die synonymen Nomina צלם und דמות unter-

⁴⁴⁾ Zu I. Mos. 44, 16: ט מפל; ibd. 49, 4: מ"ם מתחלף בב'; ibd. 37, 7: עי"ן מתחלף בא'; ibd. 14, 20: נון מתחלף ברו"ש; II. Mos. 2, 9: יו"ד משמש תחת וי"ו u. ö.

⁴⁵⁾ Zu I. Mos. 32, 23: ויקם בלילה הוא היה לו לומר בלילה ההוא.

⁴⁶⁾ Zu II. Mos. 1, 9: ממנו דגש und ebenso zu IV. Mos. 13, 31. Vgl. hierüber Geiger a. a. O. p. 93 ff. und wissenschaftliche Zeitschrift V, p. 416, Anm. 2, Bacher a. a. O. p. 38, Anm. 10 und König, Lehrgebäude II p. 290.

⁴⁷⁾ Zu I. Mos. 9, 8: תחלת אז תחלת לפי שהיה ואמר וכאן ויאמר לפי שמעלה כתיב וידבר וכאן ויאמר לפי שהיה ואמר ויאמר ויאמר משה אל העם זו אמירה לפי ששב על ענין ראשון נאמר בו אמירה. 13, 3: ויאמר משה אל העם זו אמירה לפי ששב על ענין ראשון נאמר בו אמירה.

⁴⁸⁾ Zu I. Mos. 31, 25: לפי שנקרב לו אמר וידבק. אבל לא השיגו עריון עד אור הבקר דכתיב וישג לבן את יעקב.

⁴⁹⁾ Zu Threni 5, 1: הביטה מקרוב כענין שני ויבט והנה מראשותיו עונת רצפים. וראיה מרחוק כענין שנא' וישא אברהם את עיניו וירא את המקום מרחוק.

⁵⁰⁾ Zu I. Mos. 19, 28. In der Florentiner Handschrift; s. Buber z. St., Anm. 56: השקיפה ממקום גבוה וכן הוא אומר השקיפה ממעון קדשך מן השמים.

Rolle, und er gründet auf die Verwechslung homogener Konsonanten manche Worterklärungen.³⁷⁾

Unter sich vertauscht werden ה und ע von den Kehl-lauten, die Gaumenlaute, die Zischlaute, die Liquidae und die Lippenlaute.³⁸⁾ Auch bemerkt Tobia, dass ein Konsonantenwechsel zwischen ד und ר, ק und ר, ז und ו stattfindet.³⁹⁾

Die Termini der Vocale, soweit diese bei ihm vorkommen, sind folgende: Das Segöl nennt er נקודות של⁴⁰⁾ das Zere: שתי נקודות⁴¹⁾, das Kamez: בטה.⁴²⁾ Das Swa schreibt Tobia mit כ nach dem ש.⁴³⁾

³⁷⁾ Zum Beispiel zu Echa 3, 33, II. Mos. 34, 20 u. a. m. Vgl. auch Buber, Einleitung p. 30.

³⁸⁾ Zu Echa 1, 3 u. 15, Andere Beispiele giebt Buber a. a. O.

³⁹⁾ Zu Echa 1, 14. Diesen Konsonantenwechsel erwähnt auch Ibn Esra und verweist auf dieselbe Belegstelle, die Tobia anführt. Die Stelle findet sich in seinem Werke Zachôth p. 31 und lautet: וי"א כי בעבור היות הרי"ש והדל"ת דומים במכתב ע"כ נתחלפו ובה זה במקום זה כמו דורנים ורונים. Wie aus den Worten Ibn Esras hervorgeht, findet der Konsonantenwechsel des ר und ד wegen Aehnlichkeit der beiden Schriftzeichen statt. Wir glauben daher auch den von Tobia erwähnten Konsonantenwechsel des ר und ק, ו und ז auf die Aehnlichkeit dieser Buchstaben zurückzuführen. Buber, Einleitung p. 30 glaubt, dass der Wechsel des ר und ק, ו und ז auf der unmittelbaren Folge dieser Konsonanten in der alphabetischen Ordnung beruhe, was aber weniger gut ist, da wir einer solchen Regel nirgends begegnen. Dagegen führt schon Ibn Esra selbständig den Konsonantenwechsel des ה und ח auf die Aehnlichkeit der Schriftzeichen zurück. Vgl. seinen Jesôd p. 10 und Bacher, Ibn Esra als Grammatiker p. 48, Anm. 15 und 69, Anm. 4 Vgl. auch A. Geiger's nachgelassene Schriften, V (Berlin 1877) p. 51 ff und 58 ff.

⁴⁰⁾ Zu I. Mos. 6, 9: הטהלך בשלש נקודות תחת הלמר הוא לשון עבר.

⁴¹⁾ Ibid. הטהלך (שתי) [שתי] נקודות תחת הלמר.

⁴²⁾ Vgl. die Stelle oben Anm. 37, wo Tobia den Terminus בטה auf den Laut des Kamez anwendet. Auch Ibn Esra hat diesen Terminus für Kamez, vgl. Bacher a. a. O. p. 109, Anm. 11.

⁴³⁾ Vgl. die Stelle oben Anm. 37. Ebenso schreiben die Spanier Menachem b. Sarûk und Abulwalid. Vgl. übrigens über die verschiedene Schreibart dieses Wortes, Bacher a. a. O. p. 64, Anm. 4 und Gesenius, hebr. Grammatik, § 10, Note 1.

kann das Perfectum mit Waw consecutivum präsentische Bedeutung haben.³⁰⁾

Nach der Partikel **א** kann das Imperfectum perfectische Bedeutung haben.³¹⁾ Das Participium drückt eine dauernde und intensive Handlung aus.³²⁾ Der Imperativ kann auch eine ironische und spottende Aufforderung ausdrücken.³³⁾ Den Infinitiv vor dem Verbum finitum erklärt er als Verstärkung des Verbalbegriffs.³⁴⁾

Er kennt den Einfluss der Pausa auf die Vocalveränderung.³⁵⁾

Das Suffix **ך** mit der Partikel **ל** und vorhergehendem Schwa dient für das Masculinum, **ך** mit vorhergehendem Kamez dient sowohl für das Femininum, als für das Masculinum, für letzteres jedoch nur in der Pausa.³⁶⁾

Die Buchstabenverwechslung spielt bei ihm eine grosse

³⁰⁾ Ibid. ואיבתי עתה.

³¹⁾ Zu Exod. 51, 1. Vgl. auch Gesenius-Kautzsch, hebr. Grammatik 25. Aufl., p. 297, Anm. 1.

³²⁾ Zu I. Mos. 25, 28: לא אמר אהבה את יעקב אלא אהבתו בכל יום. ויום מתוספת לו אהבה על אהבתו.

³³⁾ Zu Echa 4, 21. Auch Ibn Esra erwähnt an mehreren Stellen seines Kommentars diese Regel. In seinem Kommentar zu Ps. 60, 10 führt er die Stelle Echa 4, 21 an und nennt Moses Ibn Gikatilla als Urheber dieser Auffassung. Vgl. auch Bacher, Ibn Esra als Grammatiker p. 130, Anm. 24, s. auch Poznanski, Mose B. Samuel hakkohen Ibn Chiquitilla, Leipzig, 1895, S. 57, Anm. 2.

³⁴⁾ Zu V. Mos. 31, 2: כי השחת תשחתון עד לאין די.

³⁵⁾ S. folgende Anmerkung.

³⁶⁾ Zu II. Mos. 13, 11 und zum Hohen Lied 1, 11. Es heisst daselbst: כל מקום שאתה מוצא לך בשבא הוא לשון זכר לך בשתה הוא לשון

נקבה. Diese Regel giebt auch Ibn Esra in seinem Werke Zachôth p. 60a. Wenn daher Salfeld, Magazin für die Wissenschaft des Judentums V, p. 144, Anm. 2, mit Bezug auf obige Regel von Tobia sagt: „Beurteilt man das philologische Wissen Tobias nach einer Behauptung desselben zu H. L. 1, 11, so hält man ihn für eine grammatikalische Schrifterklärung gewiss nicht geeignet“, so können wir dieses Urteil nur auf ein Missverständnis der Worte Tobias zurückführen. Vgl. auch Bacher a. a. O. p. 109.

Von der talmudisch-exegetischen Regel: (מוקדם שהוא מאוחר²¹⁾ מוקדם במשניות macht Tobia Gebrauch. Er wendet dieselbe an, wo er eine unchronologische Aufeinanderfolge der biblischen Berichte annimmt.²²⁾

Spätere Stellen in der heiligen Schrift können zuweilen mit Bezug auf das Vorangehende erklärt werden.²³⁾ Einen in der Schrift vorkommenden Pleonasmus, weiss er damit zu erklären, dass hierdurch einem Missverständnis des Sinnes vorgebeugt werden solle.²⁴⁾

Manchmal liefert er eine Erklärung durch blosse Einschaltung eines Wortes in den angeführten Bibeltext.²⁵⁾

Bei seinen Erklärungen beruft sich Tobia neben dem Sprachgebrauch der Bibel und des Talmud auch auf die herrschende Sitte und Gewohnheit.²⁶⁾

Bezüglich seiner grammatischen Kenntnisse wollen wir auf folgende ihm bekannte Erscheinungen eingehen. Tobia ist so ziemlich unterrichtet in der Formenlehre. Er weiss, dass das Imperfectum für das Perfectum stehen kann.²⁷⁾ Auch sei es die Art der prophetischen Rede, statt des Imperfectum das Perfectum zu gebrauchen.²⁸⁾ Das Perfectum mit Waw consecutivum hat futurische Bedeutung.²⁹⁾ Ebenso

²¹⁾ Unter den Normen des Elieser ben Jôsê Haggelili die 32.

²²⁾ Zu I. Mos. 1, 27: מוקדם ומאוחר . . . מוקדם ומואוחר und V. Mos. 31, 1 ענין זה מוקדם ומואוחר. Ueber die verschiedene Anwendung der Regel מוקדם ומאוחר bei Abulwalid und Ibn Esra, vgl. Bacher a. a. O. p. 141, Anm. 24.

²³⁾ Zu I. Mos. 37, 3 אמר וישראל על כי הזכיר למעלה . . .

²⁴⁾ Zu II. Mos. 25, 21: לפי שיש על במקום ויש על לפני לפיכך הוצרך לומר מלמעלה.

²⁵⁾ Zu Echa 1, 17 giebt er die Textworte מריתי פיהו mit מריתי תורת מיהו wieder.

²⁶⁾ Ibid. 1, 12 und 2, 20.

²⁷⁾ Zu II. Mos. 15, 1: ירד במקום עבר.

²⁸⁾ Zu Echa 3, 56 begründet er diese Regel durch mehrere Belegstellen. Vgl. über diese Regel bei Ibn Esra Bacher, Ibn Esra als Grammatiker (Budapest 1881) p. 127, Anm. 6.

²⁹⁾ Zu II. Mos. 23, 22: ואיבתי את אויביך וצרת את צורריך. אע"פ שמשמעות הכתוב עבר הוא עתיד.

Auf Grund¹⁶⁾ dieser Regel sucht Tobia an mehreren Stellen¹⁷⁾ seines Kommentars jede körperliche Eigenschaft Gott abzusprechen, vielmehr wird von ihm die Geistigkeit desselben gelehrt und aufs schärfste gewahrt. Die Stelle in der heiligen Schrift: „Wir wollen¹⁸⁾ einen Menschen machen in unserem Bilde, in Aehnlichkeit mit uns“, erklärt Tobia im Bilde der Engel. Wenn die Schrift weiter sagt: „Und¹⁹⁾ Gott schuf den Menschen in seinem Bilde, im Bilde Gottes schuf er ihn“, so erklärt Tobia, Gott habe den Menschen in dem für den Menschen entworfenen Bilde geschaffen.

In der zweiten Hälfte dieses Verses²⁰⁾ sieht Tobia nur eine Wiederholung des in der ersten Hälfte gesagten.

---

widerlegt sein. Ueber die Anwendung dieses exegetischen Grundsatzes handelt ausführlich Petuchowski, der Tanna Rabbi Ismael, S. 72, Anm. 234. Hierzu ist noch nachzutragen: Salfeld im Magazin für die Wissenschaft d. Judentums (Berlin 1879) p. 22, Cohn ibd. (1881) p. 12, Anm. 2, Buber, Einleitung p. v, Rosin a. a. O. p. 78, Anm. 2 und Bacher: Die Bibalexegese der jüdischen Religionsphilosophen des Mittelalters (1892) S. 72, Anm. 1.

¹⁶⁾ S. Lekach Tob zu 5. Mos. 67, 72.

¹⁷⁾ Zu 1. Mos. 3, 5 erklärt Tobia כמלאכי השרת mit והייתם כאלהים; zu II. Mose 24, 11 übersetzt Tobia die Worte ויחוו את האלהים mit חוו מלאכי השרת.

¹⁸⁾ Zu I. Mos. 1, 26 הכי ברא הקב"ה את האדם כדמות המלאכים.

¹⁹⁾ I. Mos. 1, 27. Das Suffix in בצלמו scheint Tobia auf den Menschen zu beziehen, ebenso Raschi, Raschbam und ungenannte Erklärer bei Ibn Esra. Rosin, Raschbam als Schrifterklärer p. 114, Anm. 2 giebt über diesen ungenannten Erklärer bei Ibn Esra keine Auskunft, doch siehe über denselben Buber in Lekach Tob z. St. Anm. 153.

²⁰⁾ Ibid. בצלם אלהים ברא אותו שנה הכתוב עליו על חיבת הצלם הזה שהוא. חשוב ונאה לפניו. Demnach wären die Worte: בצלם אלהים ברא אותו so zu übersetzen: In einem Bilde (d. h. in dem für den Menschen bestimmten) schuf ihn Gott. Das Wort בצלם darf also nicht als constr. zu אלהים aufgefasst werden. Auf diese Erklärung deutet auch Pseudojonathan in seinem Targum hin, indem er sagt ברא ה' ברא יתיה, nicht בצלמא דה'. Ebenso fasst auch Akiba in Aboth III, 18 diesen Vers auf, siehe Geiger's nachgelassene Schriften V, p. 103.

Stelle hin. Ferner zu 2. M. 24, 7 erklärt Tobia die scheinbar verkehrte Stellung der Worte **נעשה ונשמע** mit den Worten **נעשה את כל אלה ונשמע העתידות להאמר** „Wir wollen die bereits erhaltenen Weisungen befolgen und die noch zu erwartenden Gebote hören.“ Dieselbe Erklärung gibt auch Raschbam zur Stelle und wahrscheinlich hat er sie, da er¹⁰⁾ den Lekach Tob kannte, demselben¹¹⁾ entnommen. Ebenso stimmt der Grund, den Samuel b. Meir¹²⁾ für die Auswanderung Esaus nach einem andern Lande giebt, mit dem des Lekach Tob¹³⁾ überein. Tobia legt, wie es seine Worte¹⁴⁾ selbst beweisen, auch auf die einfache Schriftauslegung grossen Wert. Ja oft hält er den **כשוטו של מקרא** andern Auffassungen gegenüber aufrecht. So bemerkt er z. B. zu Echa 2, 13: „Obschon der Midrasch den Vers so deutet, können wir doch nicht über den einfachen Sinn des Verses hinausgehen.“

Wir wollen nun versuchen, die Gesichtspunkte zu zeigen, von denen Tobia bei Aufstellung seiner exegetischen Regeln geleitet wird und dies mit Beispielen belegen. Exegetischer Natur ist die Regel: **דברה תורה כלשון בני אדם**, die Thora redet wie die Sprache der Menschen.¹⁵⁾

¹⁰⁾ Vgl. Buber, Einleitung p. 46 und Rosin, R. Samuel ben Meir als Schrifterklärer (Breslau 1880) p. 71 Anm. 4 und 5.

¹¹⁾ Rosin a. a. O. p. 102 scheint diese Erklärung Tobias nicht gekannt zu haben und hält Raschbam für den Urheber derselben.

¹²⁾ Zu I. Mos. 36, 6.

¹³⁾ Vgl. Lekach Tob zu I. Mos. 36, 19.

¹⁴⁾ Vgl. Buber, Einleitung p. 26.

¹⁵⁾ Dieser Grundsatz wurde von R. Ismael (Sifre zu Num. 15, 31) aufgestellt. Spätere Gelehrte suchten mit Hilfe dieses Grundsatzes die in der Schrift vorkommenden Anthropomorphismen zu erklären. Dass aber Maimonides, More I, 26: **והו קוליה דברה תורה כלשון בני אדם מעני דלך או כל מה ימכן אלנאס אגמע פהמה ותצורה באלפכרה הו אלדי אנב ללה תעאלי פלדך וצף באוצאף תדל עלי אלגסמאניה לידל עליה אנה תעאלי** **אנב ללה תעאלי פלדך וצף באוצאף תדל עלי אלגסמאניה לידל עליה אנה תעאלי** **אנב ללה תעאלי פלדך וצף באוצאף תדל עלי אלגסמאניה לידל עליה אנה תעאלי** der erste sei, der diesen Satz in übertragenem Sinn genommen hat, wie Reggio, Ozar nechmad I, 125 und Bernstein, die Schrifterklärung des Bachia ben Ascher (Berlin 1891) p. 42 Anm. 13 annehmen, dürfte hiermit

Midrasch-Worte נשום דעתנו אל mit נשווי לבנין לבני ירינן מעשי ידי כפינו. Griechische, lateinische und andere Fremdwörter, deren sich der Midrasch oft bedient, gibt Tobia mit einem dem Sinn entsprechenden hebräischen Ausdruck wieder oder umschreibt die betreffende Stelle. Z. B. zu Echa 2, 11 hat der Midrasch zur Stelle: סיקוסים נתן לעין; Tobia dagegen שעור נתן לעין; Genes. 27, 9 hat der Midrasch הניא משלי מכתבתי. Diese einzelnen Beispiele genügen schon, die Ansicht Tamars zurückzuweisen, dass Tobia nur ein Compiler gewesen sei.

Wie hoch seine Leistungen auf dem Gebiete der einfachen Schriftauslegung anzuschlagen sind, sollen unsere Ausführungen im folgenden Abschnitte darthun.

b) Einfache Schriftauslegung (Peschat).

Dieser gerade für uns wichtigere Teil ist noch nicht genügend erörtert worden. Im לקה טוב zum Penta-teuch und den 5 Megilloth finden sich zahlreiche vortreffliche Erklärungen, die dem einfachen Wortsinne entsprechen und in welchen uns Tobia als ein Paschan entgegentritt. Daher sind manche seiner Erklärungen auch von denjenigen Bibelerklärern angenommen worden, die sich von agadischen Auslegungen fernhalten. So zum Beispiel zu 2 M. 15, 21 sagt Tobia⁹⁾: Der Ausdruck ענייה kommt beim Anfang eines Gespräches vor, wie 1. Sam. 18, 7, Hiob 3, 2. Denn der Beginn eines Zwiegesprächs wird mit ענה eingeleitet, und hier kann es nicht die gewöhnliche Bedeutung „antworten“ haben, sondern muss mit dem Worte „anheben“ wiedergegeben werden. Auf diese Erklärung deutet auch ibn Esra in seinem Kommentar zur

⁹⁾ ותען להם מרים יש ענייה שהוא ראש הדבור כמו ותענינה הנשים המשחקות (I. Sam. 18, 7) ויען איוב (Hiob 3, 2) והם מלשון קריאה ולא מלשון עניה שבזמן שאחת מתחלת וכולן עונות הוא ותען.

Seine agadischen Auslegungen schöpfte Tobia hauptsächlich aus Talmud und Midrasch. Mit grossem Fleiss hat er die zerstreuten Stellen in denselben aufgesucht und zusammengestellt. Auch Fragmente aus manchen uns verloren gegangenen Midraschim sind uns in seinem Kommentar aufbewahrt. Schon wegen des letzteren Umstandes hält Jellinek mit Recht die Werke Tobia's für uns „Spätgeborene“⁴⁾ für sehr wertvoll. Jedoch würden wir fehlgehen, wenn wir Tobia, wie es Tamar⁵⁾ in seiner Einleitung gethan, den Charakter eines Compilers beilegen wollten. Denn Tobia hat in seinem Kommentar sowohl zahlreiche selbständige Erklärungen gegeben, als auch die aus dem Midrasch geschöpften erweitert⁶⁾ oder umgeändert⁷⁾ und sie so zu seinen eigenen Erklärungen gemacht. Oft fügt er auch den Midraschstellen erklärende Worte hinzu.⁸⁾ Und ebenso begnügt er sich nicht bei Anführung agadischer Citate, sie in ihrer ursprünglichen Form wiederzugeben, sondern er überträgt sie aus dem Aramäischen ins Hebräische, um sie dem Lernenden leicht verständlich zu machen. In dieser Weise verfährt Tobia sowohl in seinem Kommentar zum Pentateuch, als auch in dem zu den 5 Megilloth. Beispielsweise seien hier einige Citate aus seinem Kommentar angeführt. Zu Genes. 6, 4 gibt er die Worte des Midrasch rabba אחרונים לא ילפן מן קרמאי mit den Worten אחרונים לא wieder; zu Echa 3, 41 übersetzt Tobia die

⁴⁾ Jellinek im *בית המדרש* V, p. 43.

⁵⁾ Vgl. die Stelle bei Buber, Einleitung p. 20, Steinschneider, Catal. Bodl. p. 2674 und *Magazin für die Wissenschaft des Judentums* III p. 6.

⁶⁾ Vgl. Echa 1, 7, wo er den Midrasch citiert und dem im Midrasch erwähnten Bibelvers noch einen zweiten Vers, mit dem Worte ואומר eingeleitet, hinzufügt.

⁷⁾ Zu 2, 13 führt Tobia die im Midrasch z. St. gegebene Erklärung an, lässt aber die Ableitung des Wortes אעידך, die der Midrasch z. St. giebt, weg und führt, mit Berufung auf Gen. 49, 27, das Wort auf עיד zurück.

⁸⁾ Vgl. zu 2, 1 und 3, 38.

a) Agadische Schriftauslegung.

Fast sämtliche¹⁾ Gelehrte stimmen darin überein, dass bei Tobia, wenn auch seine Erklärungen zum grossen Teil ein agadisches Gepräge tragen, schon ein Bestreben nach dem einfachen Wort- und Sinnverständnis (Peschat) sichtbar ist. So spricht er auch selbst an mehreren Stellen seines Kommentars über den Wert und die Bedeutung der agadischen und einfachen Schriftauslegung. Inbetreff der ersteren sagt er²⁾: „Wisse, obwohl die Verserklärung nicht über den einfachen Wortsinn hinausgehen kann, so ist doch die agadische Auslegung eine schöne Kunst, durch die man einen Gegenstand aus dem andern schliesst und die Erklärung auf den tiefern Inhalt der Worte anwendet.“

Ebenso heisst es an einer anderen Stelle³⁾: „Wir müssen uns mit den agadischen Auffassungsweisen beschäftigen, die unsere Vorfahren begründet haben, weil sie schön sind und zum Herzen des Menschen sprechen, indem sie das Herz des Menschen locken durch Worte, die auch den Geist befriedigen.“

---

¹⁾ Eine kurze Charakteristik über den Pentateuchkommentar gibt Zunz „zur Geschichte und Literatur“ I p. 61, 195, 108 und 566; Geiger, Beiträge p. 9, Bacher, die jüdische Bibelexegese p. 32—35.

²⁾ Zu Exod. 2, 5 מִדֵּי פְשׁוּטָא מִדְּרַשׁ דַּע וְהִבֵּן שְׁאֵעִיפִי שְׁאִין מִקְרָא יוֹצֵא מִדֵּי פְשׁוּטָא מִדְּרַשׁ. חֲכָמָה נָאִה הוּא לְהַשְׁכִּיל בּו דְּבַר מִתּוֹךְ דְּבַר לְדְּבַר דְּבַר עַל אוֹפֵן הָעֵינִין.

³⁾ Zu Esther 5, 14 וְצָרִיכִים אֲנִי לְעֶסֶק בְּדַבְרֵי אֲגָדָה שִׁיִּסְדּוּ הָרִאשׁוֹנִים מִפְּנֵי שֶׁהֵם נָאִים וּמְיֻשָּׁבִים דַּעַת הָאָדָם וּמוֹשְׁכִין לְבֹ שֶׁל אָדָם בְּדַבְרִים שֶׁהֲדַעַת מִקְבָּלָן.

Ferner in einem handschriftlich¹⁵⁾ vorhandenen Commentar des A. ibn Esra und Levi ben Gerson (Ralbag) Cod. Halberstamm citiert der Schreiber Daniel י"ל [1467] bei der Schriftstelle דרך כוכב eine Stelle aus dem Lekach Tob: כתב הר' טוביה בפירוש חומש שחיבר קראו לקח טוב R. Jakob aus Wien (?) in seinem Pentateuchkommentar Peschatim und Peruschim, Mainz 1888 fol. 72a.

Die Behauptung Padua's, dass eine Stelle in Tobia's Commentar dem Sohar entnommen sei, woraus er den Schluss zieht, dass der Sohar schon im 11. Jahrhundert bekannt war, hat Scherschewski im Hamagid, Jahrgang XXV, pag. 150 widerlegt. Bamberger, pag. 4 Anm. a scheint diese Ausführungen nicht berücksichtigt zu haben.

Eine eingehende Besprechung der exegetischen Weise Tobias hat bereits Buber in seiner Einleitung pag. 25—36 gegeben. Wenn wir daher nochmals diesen Gegenstand behandeln, so beabsichtigen wir zunächst, einige von Buber hervorgehobene charakteristische Züge näher auszuführen, und ferner auf manche exegetische Merkmale Tobias's hinzuweisen, die von Buber nicht berührt wurden.

Unsere Untersuchungen über die Exegese Tobias sollen sich erstrecken: a) auf die agadische, b) auf einfache Schrifterklärung; unter c) soll der Commentar Tobias zu Echa eingehende Besprechung erfahren.

---

dass es sich findet, woraus sich zweifellos ergibt, dass es in der ihm vorliegenden Handschrift nicht stand.

¹⁵⁾ Vgl. Berliner im Magazin für die Wissenschaft des Judentums (Berlin 1881) VIII, p 113. — Ueber י"ל vergl. בית אוצר הכפרות I. (1887) S. XVI.

Stadt Mekka pag. 220 hierüber erstatteten Mitteilungen, übereinstimmt, spricht viel eher für die Ansicht, dass Tobia in Palästina gewesen sei. Ferner ist die Behauptung Bubers, dass Tobia in Palästina nicht gelebt haben kann, da er sonst den jerusalemischen Talmud hätte erwähnen müssen, hinfällig. Denn Tobia hat viele Erklärungen, wie Weiss¹¹⁾ und Schorr¹²⁾ nachgewiesen, aus dem jerusalemischen Talmud geschöpft.

Was sonst seine Biographie betrifft, verweisen wir auf Buber, Einleitung pag. 16 ff. und Bamberger pag. 9 ff. Es seien hier nur noch einige berichtigende und erweiternde Beiträge hinzugefügt, die sich uns bei unserer Untersuchung ergeben haben.

Zu den von Buber und Bamberger aufgezählten Werken, in denen Tobia citiert wird, sind noch folgende nachzutragen. Der Kommentar Lekach Tob wird citiert in einem handschriftlich in der königlichen Hof- und Staatsbibliothek zu München Cod. N. 66¹³⁾ vorhandenen anonymen Pentateuchkommentar. Er wird daselbst zweimal citiert. Bl. 271a: ¹⁴⁾שמעתי כי נמצא בלקח טוב, ומצאתי במדרש לקח טוב

¹¹⁾ Beth Talmud I (1881) p. 191 ff.

¹²⁾ Hechaluz, hebr. Zeitschrift für jüdische Wissenschaft XII, pag. 76.

¹³⁾ Vgl. Anm. 1.

¹⁴⁾ Erstere Stelle ist in der Buber'schen Ausgabe des Lekach Tob nicht vorhanden, und wir halten es daher für angebracht, dieses Citat wiederzugeben. Es heisst daselbst: ומצאתי במדרש לקח טוב אמר לו (להם) 1. יוסף אחיך שאמרתם בודאי מת או מכובים (אתם) אמר לו בודאי מת אמר להם אנשים כמוכם מפני [מה] הם מכובים והלא אתם מכרתם אותו בעשרים וארבע כסף אקרא אותו ויענני מיד התחיל לקרות יוסף בן יעקב צא ודבר עם אחיך שמכרוך והיה כל אחד ואחד מסתכל בדי' פינות הבית אמר להן להיכן אתם מסתכלים הביטו וראו דמותי מיד אמר להם יוסף אני יוסף אחיכם ולא האמינו לו עד ששראה להם חותם בריתו מיד ולא יכלו וגו'. Wahrscheinlich lag dem Verfasser des קצר לקט ein anderes Ms. des Lekach Tob vor; denn das erste Citat, das sich in der uns vorliegenden Ausgabe des Lekach Tob nicht findet, leitet er mit dem Worte ומצאתי, ich habe es selbst gefunden, ein, während er von dem zweiten Citat, das sich wohl in unserer Ausgabe findet nur sagt שמעתי כי נמצא, ich habe gehört,

Buber stützt diesen Nachweis auf die Aussagen Mosconis⁶⁾ und Menachem Tamars⁷⁾ in ihren Einleitungen zu ihren Superkommentaren zu ibn Esras Pentateucherklärung.

Allein, wenn wir auch der Aussage Mosconis Glaubwürdigkeit beimessen wollten, woran allerdings Steinschneider⁸⁾ mit Recht zweifelt, so liegt doch kein Grund vor, den Geburtsort Tobias nach Kastoria zu verlegen. Aus der Aussage Mosconis können wir nur entnehmen, dass Tobia in Kastoria gelebt habe, nicht aber, dass er dort geboren sei.

Es kann also, nachdem wir die verschiedenen Ansichten angeführt haben, nicht mit Bestimmtheit behauptet werden, dass Tobia in Mainz oder Kastoria geboren sei.

Inbetreff seiner Uebersiedelung nach Palästina sind die Beweise Bubers⁹⁾ gegen Rapoport nicht stichhaltig. Die genaue¹⁰⁾ Kenntnis Tobias von den Gebräuchen und Sitten der Muhammedaner, die er in seinem Pentateuchkommentar oft erwähnt, und ebenso sein Bericht über den Kaabadienst zu Mekka (Lekach Tob zu Num. 21, 59 pag. 250), der, wie Buber selbst, Einleitung pag. 11 erwähnt, genau mit den von Wüstenfeld in seiner Geschichte der

---

⁶⁾ Die Citate des Mosconi teilt Buber, Einleitung p. 20 aus einer bei Halberstamm vorhandenen Handschrift mit.

⁷⁾ Vgl. Buber a. a. O. und Steinschneider Catal. Bodl. p. 2674.

⁸⁾ Vgl. hierüber Steinschneiders Ausführungen in seiner hebr. Bibliographie, Band 29. Dass die Berufung Bubers auf Tamar als Zeugen neben Mosconi für die Vaterlandsfrage Tobia's unrichtig ist, hat Steinschneider a. a. O. bereits bewiesen; wir haben nur noch hinzuzufügen, dass Tamar selbst keinen Anspruch auf eine selbstständige Aussage macht, da er seine Worte mit „ביתם החכם המשקוני“ einleitet und dieselben mit „ע"כ דבריו“ schliesst, welche also bloß als Citat aus Mosconi bezeichnet werden können.

⁹⁾ Einleitung p. 18.

¹⁰⁾ Vgl. Bacher, die jüdische Bibelexegese p. 33 und Geiger, Beiträge p. 9.

Die meisten⁴⁾ jüdischen Gelehrten bezeichnen Mainz als den Geburtsort Tobias und stellen zugleich die Behauptung auf, dass er in Palästina⁵⁾ einen Teil seines Lebens zugebracht habe. Erst Buber in seiner Einleitung pag. X ff. hat diese Annahme zu widerlegen unternommen, indem er einerseits bestreitet, dass Tobia in Palästina gewesen und andererseits nachzuweisen sucht, dass er in Kastoria (Bulgarien) geboren sei.

Raschi zu Jesjaa 58, 40 und Amos 6, 3 erwähnt, wie Buber, Einleitung pag. 22 und nach ihm Bamberger pag. 9 Anm. 7 vermuten. Nach einer Handschrift bei Rapoport, Kerem Chmed VII, pag. 9 ist in der betreffenden Stelle zu Jesaja ר' שמעון zu lesen; ebenso zu Amos 6, 3, wie Zunz, G. V. pag. 300 aus einer Handschrift nachweist. Zunz a. a. O. glaubt darunter R. Simon b. Isak zu verstehen (s. über ihn Cassel, Lehrbuch pag. 353); Einstein, R. Joseph Kara und sein Commentar zu Kohelet, (Berlin 1887) pag. 9 verwirft die Annahme Zunz' aus dem Grunde, weil R. Simon ben Isak nur als Piut- und Selichadichter bekannt ist, während das Citat bei Raschi beizumessen, weil die Bezeichnung מורש, nicht nur auf Werke haggadischen Charakters angewandt wird, sondern auch auf Kommentare rein exegetischer Natur, s. Epstein in der Zeitschrift Hachoker (von S. Fuchs, Paris 1891, p. 87). Viel weniger ist mit Einstein a. a. O. unter מורש der Jalkut zu verstehen und an R. Simon Kara, der nach Rapoport, Einstein und Anderen der Verfasser des Jalkut sein soll, zu denken. Diese Ansicht, dass R. Simon, der Vater J. Kara's Verfasser des Jalkut sei, muss nach den scharfsinnigen Ausführungen Epstein's in Hachoker (Paris 1892) p. 331 und nach Bacher, die jüdische Bibelexegese (Trier 1892) p. 34 und 40 als irrtümlich aufgegeben werden. Nach Epstein a. a. O. ist unter dem bei Raschi erwähnten ר' שמעון an einen Onkel Raschi's zu denken.

⁴⁾ Vgl. Buber, Einleitung p. 10 und Bamberger p. 11 ff.

⁵⁾ Fürst, Biblioth. Judaica III, p. 427, Rapoport Toldoth hakalir Anm. 33, Geiger, Beiträge p. 9 u. Zunz, Gottesdienstliche Vorträge p. 293. Buber, Einleitung p. 10 citiert noch Steinschneider Catal. Bodl. p. 1674, allein die Berufung auf denselben ist unrichtig. Steinschneider selbst hat in seiner hebr. Bibliographie Band XXI, p. 29 auf das Missverständnis seiner Worte von seiten Buber's hingewiesen. Bamberger p. 10 Anm. 13 scheint Buber nachgeschrieben und von der Berichtigung Steinschneider's keine Notiz genommen zu haben.

Einleitung.

Tobia ben Elieser ist der Verfasser des Lekach Tob¹⁾ zum Pentateuch und den 5 Megilloth.²⁾ Als solcher nennt er an mehreren Stellen seinen Namen. So z. B. in seiner Einleitung zu Echa: אליעזר בר' אמר טוביהו בר' אליעזר, ebenso in seiner Einleitung zu Koheleth und ebendasselbst 12, 11: טוביהו בר' אליעזר אמר משום רבו רבי שמשון³⁾ ז"ל.

Das Vaterland Tobias' ist bis jetzt noch nicht mit Sicherheit festgestellt.

¹⁾ Der Name unseres Werkes ist פרוש לקח טוב, nicht מדרש לקח טוב, vgl. Zeitschrift Haschachar X p. 385 ff. und 495 ff. Buber, Einleitung, pag. 12 und Bamberger pag. 9 Anm. 1 konnten die Bezeichnung לקח טוב erst bei Salomo Alkabiz (lebte im 16. Jahrhundert) und Asulai (lebte im 18. Jahrh.) nachweisen. Doch finden wir diese Bezeichnung schon in einem handschriftlich in der königlichen Hof- und Staatsbibliothek zu München Cod. N. 66 vorhandenen anonymen Pentateuchkommentar (betitelt לקט קצר fol. 271 a: ומצאתי במדרש לקח טוב, und der Verfasser dieses Kommentars lebte nach Steinschneider Catal. München pag. 45 im 13. Jahrhundert.

²⁾ Der Lekach Tob zu Lev., Num. und Deut. ist 1546 zu Venedig erschienen. Padua hat diese 3 Bücher neu ediert (Wilna 1880). In demselben Jahre hat Buber den Lekach Tob zu Genes. und Exod. zum ersten Male herausgegeben. Bamberger edierte den Lekach Tob zu Megillath Ruth nebst einer deutschen Einleitung als Dissertationsschrift (Mainz 1887). Ueber die weitere Literatur vgl. Bamberger in seiner Vorrede p. 1 Anm. 1. Vgl. auch Bacher, Die jüdische Bibelexegese (Trier 1892) p. 97 Note III, Geiger, wissenschaftliche Zeitschrift, V pag. 416 und Neubauer in der Zeitschrift Hamagid (1871) pag. 206.

³⁾ Dieser R. Simson, der Lehrer Tobias, ist nicht derselbe, den

Meinen teuern Eltern

in kindlicher Liebe und Dankbarkeit

gewidmet.

III 1941: 13023

Tobia ben Elieser's
Commentar zu Threni
(Lekach Tob).

Zum ersten Male nach Ms. München

herausgegeben

mit einer Einleitung und Anmerkungen versehen

von

Dr. Jakob Nacht.

25988.

BERLIN, 1895.

Druck von H. Itzkowski, Gr. Hamburger-Str. 2.

Tobia ben Elieser's
Commentar zu Threni
(Lekach Tob).

Zum ersten Male nach Ms. München

herausgegeben

mit einer Einleitung und Anmerkungen versehen

von

Dr. Jakob Nacht.

Frankfurt a. M.

Verlag von J. Kauffmann.

1895.